

Yayın Geliş Tarihi: 23.04.2024
Yayına Kabul Tarihi: 10.12.2024
Online Yayın Tarihi: 15.03.2025
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1472708>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 1, Yıl: 2025, Sayfa: 48-81
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ŞEYH MÂNİ EL-MÜNTEFİKÎ İSYANI VE BU İSYANA KARŞI ALINAN TEDBİRLER

Derya DAĞAŞAN*
Ercan GÜMÜŞ**

Öz¹

Basra Ayaklanması olarak da kaynaklara yansıyan Şeyh Mâni İsyanı 1692-1701 yılları arasındaki birtakım askeri hazırlıklar neticesinde bastırılabilmişti. Şeyh Mâni'yi bölgede aktör kılan ise Müntefik Urbanı'nın lideri olmasıydı. Müntefik Aşireti Şiî inanca tâbi iken Mâni'nin de mensubu olduğu yönetici konumundaki Sa'dûn Hanedanı ise Sünni idi. Bu mezhep farklılığı Osmanlı Devleti ile kurulan ilişkide kolaylaştırıcı bir rol oynamıştı. Anılan yıllardaki isyan, ödenmesi gereken vergilerin tahsil edilememesinden kaynaklanmıştı. Bu yıllarda Basra'yı besleyen suların rejimi bozulmuş, hidrolik düzenin bozulması tarımsal düzeni vurmuş, nihayetinde uzunca yıllar sürececek bir kutlık baş göstermişti. Kutlık ise salgın hastalıklarla birleşince bölgenin idari düzeni yerle yeksan olmuştu. Kutlık ve salgın hastalık sadece Basra'yı değil Bağdat'ı da vurmuştu. Şeyh Mâni'nin asi olarak ilan edildiği sırada neredeyse bir yıldan fazla bir süredir Basra valisi olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı merkez yönetimi ilki 1696 yılında olmak üzere 1698 ile 1699-1701 yıllarında üç defa sefer hazırlıklarına başlanmasını emretmişti. Ancak üçüncü hazırlık bir sefere dönüşmüştü. Şeyh Mâni'yi Basra'dan çıkarmak üzere Osmanlı Devleti ve Safevi Devleti iş birliğine girmişti. Öte yandan bu askeri seferler için sürekli serdar değişikliğine gidilmişti. Son sefer sonucunda isyan halindeki Urban aşiretleri düzene sokulmuştu. Şeyh Mâni uzlaşma yoluyla isyandan dönmüştü ve seferden kısa bir süre sonra doğal nedenlerle hayatını kaybetmişti.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Safevi Devleti, Basra, Urban, Şeyh Mâni.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Dağışan, D., & Gümüş, E. (2025). Şeyh Mâni El-Müntefikî İsyanı ve bu isyana karşı alınan tedbirler. Future of unemployment in Japan: an artificial neural network forecast utilising artificial intelligence and macroeconomic dynamics. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27 (1), 48-81.

*Doktora Öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, <https://orcid.org/0000-0002-8128-5380>, e-posta: drydgsn@gmail.com.

** Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, <https://orcid.org/0000-0001-9904-748X>, e-posta: ercangumus@artuklu.edu.tr.

¹ Bu makale için etik kurul onayı gerekmemektedir.

THE REBELLION SHEIKH MANI AL-MUNTAFIQI AND THE MEASURES TAKEN AGAINST THIS REBELLION

Abstract

The Sheikh Mani rebellion, which is also reflected in the sources as the Basra uprising, was suppressed as a result of some military preparations between 1692-1701. What made Sheikh Mani an actor in the region was that he was the leader of the Muntafik Urban. While the Muntafik tribe was a Shiite, the Sa'dun dynasty, which was in the ruling position and to which Mani was a member, was Sunni. This sectarian difference played a facilitating role in the relations established with the Ottoman State. The rebellion in the aforementioned years arose from the failure to collect the taxes that were due. During these years, the regime of the waters feeding Basra was disrupted, the disruption of the hydraulic system affected the agricultural system, and eventually a famine that would last for many years began. When the famine was combined with epidemic diseases, the administrative order of the region was destroyed. Famine and epidemic disease affected not only Basra but also Baghdad. It is understood that Sheikh Mani had been the governor of Basra for almost a year when he was declared a rebel. The Ottoman central administration ordered preparations for a campaign three times, the first in 1696, and in 1698 and 1699-1701. However, the third preparation turned into a campaign. The Ottoman State and the Safavid State cooperated to remove Sheikh Mani from Basra. On the other hand, there were constant changes of commanders for these military campaigns. As a result of the last campaign, the rebellious Urban tribes were brought into order. Sheikh Mani returned from the rebellion through conciliation and died of natural causes shortly after the campaign.

Key words: *Ottoman Empire, Safavid Empire, Basra, Urban, Sheikh Mani.*

GİRİŞ

Şeyh Mâni El-Müntefikî İsyanı daha önce herhangi bir incelemeye konu edilmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki isyanlara dair akademik yazımda bu ayaklanmanın müstakil bir başlık altında ele alınmamış olması makalenin özgün yönünü teşkil etmektedir. Bu bakımdan çalışmanın temel problematiğini isyanın gelişimi oluşturmaktadır. Makalenin Osmanlı Devleti döneminde görülen isyanlar literatürüne özgün bir katkı sağlayacağı umulmaktadır. Şeyh Mâni İsyanı, evvela mahalli kaynaklardan takiben kroniklerden ve Osmanlı arşivlerinden² elde edilen verilerle resmedilmeye çalışılmıştır. Anılan kaynak türlerindeki veriler ışığında Şeyh Mâni ve müttetiklerinin neden olduğu gaileler tespit edilmiştir.

Bu çalışmanın aslı kaynağı olan Osmanlı arşivindeki belgeler, “*belgeye dayalı tarih yazımı*”nın pratiklerini esas alarak kullanılmıştır. Öte yandan kronikler gibi vasıtalı bir bilgi nakil kaynağının kullanımı ise klasik tarih yazımının yani

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde “*Şeyh Mani/Mâni*”, “*Müntefik*” anahtar kelimeleri esas tutularak bir tarama yapılmıştır. Yapılan tarama sonucunda çalışmanın esas kaynakları olan mühimme kayıtlarına rastlanmış olup, bunun dışında herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır.

nakle dayalı aktarım yönteminin izlerini taşısa da çalışmanın yazarları mevcut verilerden hareketle objektif bir çerçeveye ulaşma gayretinde olmuştur. Ancak E. H. Carr'dan da hatırlanacağı üzere neredeyse her tarih yazısı, bu tarihi kaleme alan tarihçilerin dönemleri ve toplumlarının izlerini taşırlar (Carr, 1993, s. 44). Bu uyarıya rağmen olabildiğince tarafsız bir metin üretimine gayret edilmiştir. Ayrıca saltanat merkezinde bu isyana karşı alınan tedbirlerin tarihsel olarak sıralaması yapılarak eldeki bilgiler karşılaştırılmak suretiyle telif bir metne ulaşılmıştır. Tüm bunlar sonucunda Osmanlı isyan literatüründe daha önce ele alınmamış ve hakkında neredeyse derli toplu tek bir esere rastlanmayan Şeyh Mâni İsyânı'nın başlangıç düzeyinde aydınlığa kavuşturulması beklenmektedir.

Osmanlı tarih yazımında isyanlar konusuna dair geniş bir yazın mevcuttur. Çalışma konusu olan Şeyh Mâni İsyânı merkeze konumu itibarıyla eyalet isyanları tasnifinde yer almaktadır. Şeyh Mâni kimi arşiv belgelerinde (BOA, A.DVNS.MHM.d,108/1, 3, 6, 8, 31, 281, 296) “şaki/eşkîya”³ suçlamasıyla anılmıştır. Bu ifade onun itaat dairesinden çıkmasına yapılan bir göndermedir. Şeyh Mâni İsyânı'nı XVI-XVII. yüzyıldaki ayaklanmalarla benzer kılan bir husus mevcuttur. Bu da asinin ve adamlarının ayaklanma sürecinde ve sonrasında idari sisteme eklemlenme isteğini taşımaları, hatta bunu hayata geçirmiş bulunmalarıydı. Bu yüzyıllardaki isyanların genel niteliği asi liderleri ve adamlarının kendilerini Osmanlı düzenine kabul ettirme hedefinde olmalarıydı (Akdağ, 1945, s. 23-34; Akdağ, 1958, s. 71; Griswold, 2000, s. 173). İmparatorluğun merkezine yakın bölgelerde devlet yöneticilerini hayli uğraştırmış Celali İsyânları⁴ ile merkeze çok uzak bir bölgede yer alan Basra'daki Şeyh Mâni İsyânı'nın başat ortak özelliği buydu.

Müntefik Urbanı'nın reisi olan Şeyh Mâni,⁵ bu gücü nedeniyle Basra çevresinde lider konumuna gelmişti. Osmanlı yerel düzeninde aşiret reisleri, kabile

³ Arapça kötü bahtlı, haydut ve yol kesen manasındaki bu kelime müfsit ve dağ hırsızı anlamlarına da gelmektedir (Şemseddin Sami, 2010, s. 1113; Kanar, 2011, s. 1180; Devellioğlu, 1999, s. 238). Kelimenin gerçek anlamı ise “kişinin mutluluğa erişeceği ilahi yardımdan mahrum kalması” şeklinde kaydedilmiştir. Tam olarak “saîd” yani iyi ahlak sahibinin karşısında yer alan cehennemlik olma hali ve lanetlenmişliği çağrışmaktadır (Akçay, 2008, s. 543).

⁴ Osmanlı tarih yazımında Celali İsyânları birbirini takip eden iki farklı dönem olgusu olarak ele alınmıştır. Mustafa Akdağ, Celali İsyânları adını verdiği olguyu 1510 ile 1530 yılları arasındaki köylü ayaklanmaları şeklinde tanımlamıştır. Büyük Celali Karışıklıkları adını verdiği ikinci olguyu ise ilkinden tamamen farklı ve bağımsız tutarak XVI. yüzyılın sonunda başlayıp XVII. yüzyılın başlarında biten ve çoğunlukla askeri sınıf mensuplarının liderlik ettiği isyanlar olarak tanımlamıştır (Akdağ, 1975, s. 13-14).

⁵ Arpaeminizâde Mustafa Sâmî'nin, “Tarih-i Sâmî” adlı eserinde “kabile-i Müntefik Şeyhi Mehmed el-Mâni” şeklinde anmasıyla Mâni'nin bir diğer adının da “Muhammed/Mehmed” olduğu anlaşılmaktadır (Karadayı, 2008, s. 216).

liderleri ve ihtiyarları arasından mutabakat ile seçilir ve hükümete bildirilirdi. Ancak ırsi atama şartı olan imtiyazlı yönetimler bundan müstesnaydı. Aşiretleri devlet nezdinde temsil edecek kethüda ya da boy beyi, aşiret birliğini oluşturan kabile reislerinin rızasını almalıydı. Türkmen ve Ekrad aşiretlerde “boy beyi”, “kethüda”, “mir-i aşiret”, “mir” şeklindeki ünvanlar Araplar arasında “şeyh”⁶ biçimindeydi (Orhonlu, 1987, s. 14-15). Güçlü bir ihtimalle Şeyh Mâni ırsi atama şartlı bir lider idi. Zira Basra’nın fethedildiği yıllarda Raşid bin Megamis ve oğlu Mâni bin Raşid bin Megamis Müntefik liderleri olarak Basra’yı yönetmişlerdi.⁷ Bu gelenek Şeyh Mâni’den sonraki yıllarda da devam etmişti.

Öte yandan Müntefik Urbanı’nın ya da “Benî Müntefik”in Yemame bölgesinden Kuzey Irak ve çevresine geldiği bilinmektedir. Yemame’deyken rakipleri olan Benî Tağlib önünden kaçmışlardı. Müntefik Kabilesi, Dicle ve Fırat nehirleri arasında yerleşmişti ve buradan çevre şehirler olan Bağdat, Basra ve Kufe’ye gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu’nun Bağdat ve Basra’yı fethetmesinden sonra Müntefik Aşireti, İstanbul Hükümeti’nin müttefiki olmuştu. Basra’ya merkez tarafından atanan beylerbeyi ve valiler ile yakın ilişkiler kuran bu aşiret, yereldeki güç ve etkisini sürdürmüştü. Çoğunluğu Şia mensubu aşiretin yönetici hanesi olan Sa’dûnlar ise Sünni idi (Kapar, 2006, s. 27). Osmanlı Devleti’nin Basra’daki temsilcileri konumundaki Sa’dûn Hanesi’nin Sünnileşmesinde bu siyasi ittifakın etkisi olmalıydı.

1596 ile 1668 (H. 1005-1078) yılları arasında Basra’daki idari düzeni elinde tutan yerli Efrâsiyâb Hanedanı mensubu valiler bir süre sonra bu imtiyazlarını yitirmişlerdi. Bunların yerine 1690 yılına kadar olan süreçte Basra’da valilik görevine merkezden gönderilmiş paşaların görev süreleri 2 yıldan fazla olmamıştı (Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, 2012, s. 16-17; Matthee, 2018, s. 182; Demirtaş, 2013, s. 92). Bu zaman zarfında çok sık vali değişikliği yaşansa da Basra’da sükûnet havası hâkim olmuştu.

Müntefik Urbanı lideri Mâni’yi Osmanlı yönetiminin asi olarak görmesine sebep olan yani vergi toplama ve İstanbul’a aktarma görevinin engellenmesine yol açan ana etmenin “Hidrolik Sistem” de denilen su düzenin bozulması olduğu düşünülmektedir. Nitekim dönem kaynakları ve Osmanlı arşivindeki kimi belgeler

⁶ Sözlük anlamı olarak “Şeyh” yaşlı kimse anlamındadır. Araplar arasındaki kullanımı genellikle idari vazifeye sahip bir yöneticiyi içerirken tasavvuf geleneğinde veli ve mürid anlamlarına gelmektedir. Bu itibarla ruhani bir lider anlaşılmaktadır. Oysa Urban arasındaki kullanımı çok daha farklı olarak kabile lideri, devlet adamı manasındadır (Öngören, 2010, s. 50; Avcı, 2010, s. 49).

⁷ Basra, Osmanlı Devleti’ne bağlandığında eyaletin yönetimi Raşid bin Megamis ve oğlu Mâni’deydi (Mantran, 1995, s. 159). Bundan neredeyse yüz yıl sonra Müntefik Kabilesi’ni yöneten Mâni adlı şeyhin de aynı geleneğe geldiği ve ilk anılanların nesebinden olduğu düşünülmektedir. Nitekim Mâni’nin 1707 yılında liderlik yapan ve Osmanlı yönetimince asi kabul edilen halefinin adı da Megamis idi (BOA, A.DVNS.MHM.d, 115/959, 10.11.1118/13 Şubat 1707).

bu hususu teyit etmektedir. 1688 yılında Bağdat valiliğine atanan Hasan Paşa görevi süresince bölgenin nüfuz sahibi kişilerine ve reayasına hoşgörüyü muamele etmiş, vergileri de halkın ödeyebileceği şekilde düzenlemişti. 1688 öncesi başlayan kıtlık Hasan Paşa'nın idare zamanlarında da devam etmişti. Kıtlığın yol açtığı insan seli Basra'ya yönelmişti. Nitekim kent çevresindeki toprak işçileri, zorbalar hatta “*Kürdistan*”, “*Musul*” ve “*Arap*” halkının düşkünleri şehre gelerek burada yaşayan halkı zor durumda bırakmıştı (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 399). Nazmî-zâde kıtlığın sebebine değinmese de eserinde kanal ve su yollarındaki bakımın aksamasına dikkat çekmişti.

Kıtlığın yol açtığı sorunlardan biri de salgın hastalık idi. 1688 yılındaki kıtlığın üzerinden çok geçmeden Bağdat şehrinde taun ve veba salgını baş göstermişti. Kıtık ve hastalıkla boğuşan vilayet ahalisi bezgin bir hale düşmüştü. Öyle ki Basra'da 3 ay içerisinde günde 1000'den⁸ fazla insan hayatını kaybetmişti (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 400-402). 1690 yılında Basra Vilayeti'nin idaresi Vezir Osman Paşazade Ahmet Paşa'ya verilmişti. Birkaç gün Bağdat Vilayeti'nde kalan Ahmet Paşa, akabinde görev yeri olan Basra'ya geçmişti. Bu sıralarda Bağdat'ta tekrar salgın hastalık nüks etmiş ve salgının tesiri önceki yıllara oranla daha geniş çaplı olmuştu. Binlerce kişinin canına mal olan bu hastalığın etkisi aynı yılın Haziran ayı içerisinde azalmaya başlamıştı (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 402). Kıtlığın beraberinde getirdiği salgın hastalık yaklaşık bir yıl boyunca Bağdat ve Basra'yı kırıp geçirmiş, bu yaşananlar ise isyanın şiddetini arttırmıştı.

Kimi araştırmacılar isyan sürecini önce salgın hastalığın yaşanmasına ve sonrasında doğan kıtlığa bağlamışlardır. Buna göre, salgının patlak vermesi ve bunu takip eden kıtlık yüzünden Araplar topraklarını ekip biçemedikleri halde vergilerini ödemeye zorlanmıştı. Bu mali huzursuzluk neticesinde Urban aşiretlerini etrafında toplayan Müntefik Şeyhi Mâni isyan etti (Matthee, 2018, s. 184; Hartmann, 1986, s. 323). Osmanlı merkezi idaresi, vekilleri ya da temsilcilerinden devlet ile vergi mükellefi olan ahali arasında gördüğü köprü görevini yerine getirmesini beklerdi. Vekillerin esas işi olan vergi ünitelerinden toplamaları gereken meblağı hazineye nakletmemeleri aykırılık olarak kabul edilirdi (Khoury, 2003, s. 2). Şeyh Mâni anlaşıldığı kadarıyla bu görevi yerine getirmemekle suçlanmıştı.

Her ne şekilde başlamış olursa olsun ekonomisinin büyük çoğunluğu tarıma dayalı olan bu vilayette yaşanan kıtlık ve salgın hastalık toprağı işlenmez hale getirmişti. Vergilerin ödenememesi isyanın ana sebebidir. Ancak belirtilmesi gereken başka nedenler de bulunmaktadır. Bunlardan biri aşiret özerkliğinin kısıtlanması idi. İmparatorluğun yakın bölgelerinde buna benzer gelişmeler

⁸ Diğer bir kaynak ise Basra'da salgın hastalıktan ölenlerin cenazelerinin sokakları doldurduğunu, günde 500 kişinin öldüğünü kaydetmişti (Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, 2012, s. 60).

kaydedilmiştir.⁹ Buraya güçlü valilerin gönderilmesi Şeyh Mâni ve diğer Urban liderlerinin otoritesini kısıtlamış olmalıdır. Bunun yanında isyana sebep olan bir diğer mahalli gelişme Müntefik Aşireti'nin müttefiki olan Efrâsiyâb Hanedanı'nın Basra valiliğinden tasfiye edilmesi idi.¹⁰ Bir diğer neden ise Şeyh Mâni'nin idarecisi olduğu aşiret tabanının Şii olması, yani Osmanlı Hanedanı'nın mensubu olduğu Sünni düşünceye rakip olması hususuydu. Tüm bunlardan mütevellit Müntefik Şeyhi Mâni bölgedeki Urban aşiretleriyle birleşerek Osmanlı idaresine karşı baş kaldırmıştı.

Basra Eyaleti ve Urban Aşiretlerinin Serbestiyeti

Osmanlı idari sistemine dahil olduktan sonra Basra salyaneli bir beylerbeyliği hüviyeti kazanmıştı. Basra doğrudan İstanbul Hükümeti tarafından idare edilen yönetim birimlerinden farklıydı. Burada timar sistemi uygulanmamıştı. Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Lahsa, Cezayir-i Garb, Trablusgarp ve Tunus gibi salyaneli eyaletlere benzer şekilde yönetilirdi. Salyaneli eyaletlerin geliri has, zeamet ve timara bölünmeden doğrudan hazineye beylerbeyi, sancak beyi ve diğer askerlerin maaşları kesildikten sonra aktarılırdı (Ayn Ali Efendi, 2021, s. 25; Halaçoğlu, 2007, s. 87).

Öte yandan Osmanlı Devleti'nin buraya yönetici olarak atadığı Kubat Paşa, Derviş Ali Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa, Mihaliçli Ahmet Paşa, Sinan Paşa ve Hadım Osman Paşa gibi vezirler burada valilik yapmışlarsa da etkili oldukları tartışmalıdır.¹¹ Nihayet geniş serbestiyete sahip Urban kabileleri ile sık sık nüfuz

⁹ Şeyh Mâni İsyanı'nın muhtemel nedenleri arasında silahlı aşiretli güçler olarak anılan Müntefik Aşireti ve bağlaşıkları olan diğer kabilelerin Basra ve çevresindeki yerleşik ahali üzerinde tesis ettikleri yönetsel ayrıcalıkları kaybetme tehlikesi yatmaktaydı. Safeviler ile baş gösteren çatışmalar ve buna bağlı olarak bölgeye gönderilen güçlü valilerin yarattığı idari tahkim, aşiretlileri geriletmiş olmalıydı. Buna benzer bir olguya Musul ve çevresindeki Yezidi Kürt Aşiretleri'ni konu edinen bir çalışmada rastlanmaktadır. Bu olguda da gözlemlendiği üzere aşiretliler kaybettikleri ayrıcalıkları “*eşkıyalık*” eylemleri gibi tehditlerle dışa vurmuşlardı (Khoury, 2003, s. 46). Şeyh Mâni ve müttefiki olan Urban kabileleri için de “*eşkıyalaşma*” süreci aynı olguyla açıklanabilir.

¹⁰ Osmanlı Devleti'ne karşı Urban'ı ve özelde ise Müntefik Kabilesi'ni isyana iten bir gelişme Efrâsiyâb Hanedanı'nın durumuydu. Efrâsiyâb Hanedanı ve Müntefik Urbanı bu dönemde dayanışma içindeydi. Nitekim 1625 yılında Basra'ya saldıran Şah I. Abbas karşısında Basra valisi olan Efrâsiyâb ile Müntefik Urbanı bir ittifak kurmuştu. Böylece Basra İranlılar'ın eline düşme tehdidinden kurtulmuştu. Müntefik Kabilesi'nin lideri olan Sa'dûn Hanesi ve Efrâsiyâb arasında bu dönemde evlilik yoluyla bir dayanışma kuruldu ve uzun yıllar bu ittifak devam etti (Kapar, 2006, s. 27; Matthee, 2018, s. 167).

¹¹ Osmanlı Devleti'nin Arap ve Fars sınırındaki yönetim tecrübesini ikili bir vecheyle okumak mümkündür. Tarihsel olarak da bu tartışma ele alınmıştır. Orta Doğu yazımında devlet olgusunun ilk yansıması toplumda devletin güçlü bir şekilde ortaya çıktığına dairdir. Buna göre devlet, toplumda kendisine karşı koyan grup ya da düşünceleri her zaman yatıştırmayı başarmıştı. Bu iddianın tersine ikinci görüş ise devlet denilen mekanizmanın topluma nazaran geleneksel süreçte daima güçsüz olarak bir yer işgal ettiği şeklindedir. Bu

mücadelelerine giren bu idarecilerin saraylarında kuşatma altına alındıkları dahi olmuştu (Halaçoğlu, 1992, s. 112; Hartmann, 1986, s. 322; Mantran, 1995, s. 160).

Tablo 1: Osmanlı Döneminde Basra'ya Atanan Valiler

Basra Vilayeti'ne Atanan Valilerin Adları	Yıl (Hicri/Miladi)
Raşid Magamis	945/1538
Mâni Magamis	950/1543
Vezir İlyas Paşa	953/1546
Temerrüt Ali Paşa	956/1549
Beylerbeyi Derviş Ali Paşa	970/1562
Efrâsiyâb	1005/1596
Efrâsiyâboğlu Ali Paşa	1013/1604
Ali Paşa oğlu Hüseyin Paşa	1057/1647
Efrâsiyâboğlu Ahmet	1066/1655
Murtaza Paşa	1067/1656
Mirmiran Hüseyin Paşa	1068/1657
Hüseyin Paşa oğlu Efrâsiyâb	1076/1665
Hüseyin Paşa (ikinci Defa)	1077/1666
Yahya Paşa	1078/1667
Kapıcıbaşı Mustafa Paşa	1080/1669
Kara Mustafa Paşa	1081/1670
Bağdat Muhafızı Hasan Paşa	1083/1672
Silahtar Hüseyin Paşa	1085/1674
Muhafız Hüseyin Paşa (ikinci Defa)	1088/1677
Silahtar Hüseyin Paşa (ikinci Defa)	1092/1681
Vezir Abdurrahman Paşa	1094/1683
Gümrükçü Hüseyin Paşa	1098/1687
Vezir Abdurrahman Paşa (ikinci Defa)	1099/1688
Defterdar Vezir Hüseyin Paşa	1100/1689

iddiaya göre toplum devletin dışında ve devlete rağmen varlığını sürdürdü ve ayrı bir anlatı oluşturdu (Khoury, 2003, s. 238). Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu tecrübesi bu iki iddiayı da içermektedir. Nihayet merkezin güçlü olduğu erken klasik dönemde ilk veche gözlemlenmektedir. A'yân ve eşraf politikalarının gelişim gösterdiği XVII. yüzyıl sonu ve XVIII. yüzyıl başında Basra'da yetki mahalli temsilcilere mukataa ve iltizamların devriyle geçmiş, böylece “*taşranın Osmanlılaşması*” da denilen bir mahallileşme olgusu gerçekleşmiştir. Böylece ikinci vechenin de gözlemlendiği ileri sürülebilir.

Osman Paşazade Vezir Ahmet Paşa ¹²	1102/1691
Kethüda Hasan Ağa	1103/1692
Hüseyin Cemal	1104/1693
Halil Paşa (Bağdat Valisi Ahmet Paşa'nın Kardeşi) ¹³	1104-1106/1693-1695
Şeyh-i Müntefik Mâni	1106-1111/1694-1699
Halep Valisi Ali Paşa	1111/1699-1700
Kaptan Mehmet Paşa	1114/1702
Vezir Halil Paşa	1118/1706
Bağdat Kethüdası Mustafa Ağa	1120/1708
Vezir Osman Paşa	1124/1712
Vezir Hasan Paşa	1126/1714
Mirmiran Ahmet Paşa	1128/1716

Kaynak: (Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, 2012, s. 65-67).

Salyaneli bir eyalet olması ve buraya atanan valilerin nüfuzlarının tartışmalı olmasına karşın İstanbul Hükümeti Basra'yı resmi yazışmalarında Osmanlı Hanedanı'nın "*mülk-i mevrusu*" şeklinde tanımlamıştı (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 419).

Basra Salnameleri'ne göre 1538 ile 1901 yılları arasındaki 374 yıllık dönemde 113 vali Basra'da görev yapmıştı. Bunlar arasında en uzununu neredeyse 10 yıldan fazla, en kısası da 1 yıldan az bir süre vazifede bulunmuştu. Basra'da görevli valilerin yaklaşık %39,48'i 1 yıldan daha az süre görevde kalmıştı. 113 valinin %19,4'ünün görev süresi 2 yıldı. Bunlardan %11,5'i ise sadece birkaç ay valilik yapmıştı. Anılan valilerin bazıısı "*mutasarrıf*", bazıısı "*mütesellim*", bazıısı ise "*vezir*" ünvanıyla göreve gelmişti. Bunlar arasında erken dönemde kapı kulu kökenli devşirmeler de görev üstlenmişti. 1596 ile 1656 yılları arasında ise genellikle valiler 10 yıldan daha fazla süreyle görevde kalmıştı. Nitekim bu valiler tek bir sülaleden gelmişti. Efrâsiyâb Hanedanı mensubu bu valilerden Efrâsiyâb 8, oğlu Ali Paşa 44, onun oğlu Hüseyin Paşa ise 9 yıl valilik yapmıştı. Öte yandan Basra'da yerli hanedanların yanında Müntefik Şeyhi'nin de valilik görevine geldiği kaydedilmiştir (Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, 2012, s. 16-17). Efrâsiyâb Hanedanı'nın Basra'daki uzun süreli idareciliği eyaletteki mahalli hanedanların serbestiyetini gösteren bir örnektir.

Osmanlı valilerinin mahalli idarecilere nazaran kısa ömürlü olan hakimiyetleri Basra'nın idari özerkliğine bağlanmıştır. Salih Özbaran, "*Sınırdaki*

¹² Vezir Ahmet Paşa'nın, 1692 yılında Şeyh Mâni ile girdiği çatışmada hayatını kaybettiği kaydedilmiştir (Râşid, 1282, s. 180-181; Demirtaş, 2013, s. 92).

¹³ Bu bilgi Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra adlı çalışmada yer almıştı (Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, 2012, s. 60).

Osmanlı’nın burada varlığını ancak esnek politikalarla yürütmeye çalıştığına dikkat çekmiştir (Salih Özbaran, 2004; Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, 2012, s. 17).

Halil Paşa’nın Basra Valiliği’ndeki Başarısızlığı ve Şeyh Mâni’nin İdareyi Ele Alması

Osmanlı Devleti Kuzey ve Batı cephelerinde güçlü devletlere karşı mücadele verirken Şeyh Mâni, bu yıllarda devletten kimi imtiyazlar almış ve Basra’daki gücüne güç katmıştı (Nazmî-zâde Murteza, 2014, s. 344). Basra’da nüfuzunu genişleten Şeyh Mâni bu buhran dönemini de fırsat bilip şehre saldırmıştı. Basra Valisi Osman Paşazade Vezir Ahmet Paşa’nın askerleriyle girdiği mücadeleden galip ayrılan Mâni, Ahmet Paşa’nın 1692 yılında hayatını kaybetmesine neden olmuştu. Daha önce Basra Vilayeti’ne atanan Vezir Ahmet Paşa buradaki aşiretleri ıslah etmeye çalışmışsa da canını isyancıların elinden kurtaramamıştı. Şeyh Mâni’nin elde ettiği ayrıcalıklar ve mahalli gücünden kaynaklanan nüfuzuyla bir eyalet valisini öldürebilecek güce erişmesi dikkate şayandır. Nitekim Şeyh Mâni, daha sonra Bağdat Valisi Kethüda Ahmet Paşa (1691-1693) komutasındaki Osmanlı ordusunu da yenilgiye uğratmıştı (Râşid, 1282, s. 180-181; Demirtaş, 2013, s. 92; Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, 2012, s. 60; Hartmann, 1986, s. 323). Vezir Ahmet Paşa’nın ölümünün ardından Basra valiliğine kethüdası Hasan Ağa getirildi. Vilayet idaresini ele alan Hasan Ağa, Basra halkının da desteğini alarak Şeyh Mâni ve Müntefik Urbani’nı şehir dışına çıkarmayı başardı (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 403).

Şeyh Mâni’nin ve Müntefik Urbani’nin Basra’dan çıkartılmasından hemen sonra Basra’nın idaresi 1692 tarihinde Bağdat Valisi Ahmet Paşa’nın kardeşi Halil Paşa’ya verildi. Halil Paşa da diğer valiler gibi bölgedeki Müntefik Aşireti lideri Mâni’nin Basra’daki yayılmacı emellerini ortadan kaldırmak istemişti. Bu nedenle Şeyh Mâni’yi bertaraf etmek adına Bağdat, Musul ve Kerkük idarecilerinin yardımlarıyla büyük bir ordu hazırlandı. Ordu Cezayir adlı yerde beş gün boyunca Müntefik lideri Mâni ile çetin bir savaşa tutuştu. Savaş meydanında Halil Paşa mağlup düştü ve Paşa’nın askerleri kaçtı. Ancak bu ordunun arkasında bıraktığı cephane ve silahlar Şeyh Mâni ve askerlerinin eline geçti. Bu gelişme neticesinde İstanbul Hükümeti Şeyh Mâni’ye birtakım tavizler vermek suretiyle Şeyh’in Basra’dan çıkmasını sağladı. Ancak Halil Paşa’nın adamlarının keyfi davranışlarından bezmiş Basra halkı ayaklandı. Halil Paşa bu isyanı bastırmaya muvaffak olamadı. Ayaklanan ahali, Halil Paşa ve adamlarını şehirden çıkardı. Bu sırada ahali Basra dışında bulunan Şeyh Mâni’yi kente davet ederek buranın yönetimini ona devretti (Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, 2012, s. 60-61). Böylece Müntefik Şeyhi Mâni’nin resmi olarak Basra valiliği 1694 tarihinde başladı. Mâni’nin Basra valiliği, yani yerel gücün yönetimi ele geçirmesi Osmanlı Devleti’nin Basra üzerindeki hakimiyetinin zayıfladığının kanıtıydı.

Silâhdâr Fındıklılı Mehmet Ağa, Nusretnâme adlı eserinde Şeyh Mâni'nin Basra'yı kuşatmasına değinmişti. Burada Osmanlı askerlerinin katline de yer vermişti. Buna göre, Şeyh Mâni, Temmuz-Ağustos 1695'te Basra Vilayeti'ne saldırmaya karar vermişti ve burayı da neredeyse 4 senedir kuşatma altında tutmaktaydı. Osmanlı Valisi Bâzergân Vezir Halil Paşa'nın emrindeki 700 asker Şat Nehri'ni geçerek Acem (İran) tarafında yer alan Ebûşehir'e yerleştiğinde Şeyh Mâni liderliğindeki Urban ordusu bu askerleri hile yoluyla esir alarak şehirde tutmuş ve 500 kapı kulu askerini kılıçtan geçirmişti. Böylece Şeyh Mâni ve ordusu Osmanlı garnizonunu mağlup etmişti. Durumu Bağdat Beylerbeyi Ali Paşa Divan-ı Hümayun'a bildirmişti. Bu mağlubiyetten sonra Urban'ın şehri ele geçirmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgesel gücünü zayıflatmıştı. Osmanlı Devleti bölgedeki nüfuzunu korumak için önlemler almak zorunda kaldı. Bunun için merkezi yönetim Bağdat Valisi Ali Paşa'yı Basra üzerine çıkılacak sefere başbuğ tayin etti (Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 215-216).

Şeyh Mâni İsyanı için 1696 Yılında Girişilen Sefer Hazırlıkları

1695 yılında İstanbul'da taht değişikliği yaşandı. Sultan II. Ahmet'in ölümüyle yerine Sultan II. Mustafa tahta geçti. İran tahtında da benzer bir değişim yaşandı. Vefat eden Şah Süleyman'ın yerine oğlu Hüseyin geçti. Bu değişimin yerel idareye de tesiri oldu. Aynı yıl Bağdat muhafazası Kethüda Ahmet Paşa'dan Ali Paşa'ya (1695-1698) devredilmişti (Nazmî-zâde Murtaza, 2001, s. 406). Basra yönetiminin çok yakın ilişkide bulunduğu Bağdat Vilayeti'nin idaresindeki değişim buralara da tesir etmekteydi.

Yukarıdaki tabloda zikredildiği üzere Müntefik Kabilesi'nin reisi olan Şeyh Mâni 1694 ve 1699 yılları arasında Basra valiliği vazifesini yürütmüştü. Ancak bir süre sonra Şeyh Mâni asi olarak anıldı. Osmanlı Vilayet Salnameleri'ne göre Basra valilerinin verildiği tabloda Şeyh Mâni'nin tam da vali olduğu yıllarda asi ilan edildiği anlaşılmaktadır.¹⁴ Şeyh Mâni'nin Basra'da valilik yaptığı bir zamanda kendisine karşı askeri bir harekât planlanmıştı. 1696'da Basra Eyaleti'ne düzen vermek isteyen merkezi yönetim Bağdat Valisi Ali Paşa'yı Basra üzerine gönderdi. Bunun için Diyarbekir, Rakka ve Musul valilerinden destek istendi.

İsyanın bastırılarak bölgede düzenin yeniden kurulması için 26 Ocak 1696 tarihinde İstanbul'da Divan'dan Basra ve çevresindeki eyalet yöneticilerine hitaben çok sayıda emir gönderilmişti. Bunlardan ilki Bağdat Valisi Ali Paşa'ya yazılmıştı. Ali Paşa'ya hitaben metinde, Basra çevresinde meskûn Urban'dan Şeyh Mâni adlı kişinin ve taraftarlarının itaat dairesinden çıktıkları, birkaç seneden beri eşkıyalığa başlayarak ahaliye hayli zarar verdikleri hatırlatılmıştı. Buna göre, Sultan Ahmet ve Sultan Süleyman dönemlerinde buradaki sorunun çözüldüğü ve anılan beldelerin tekrar mamur hale getirildiği, ancak Şeyh Mâni'nin "*başına bir alay*

¹⁴ Şeyh Mâni'nin aynı anda hem vali hem de asi olarak anılmasındaki çelişkili durumun sebebi kaynaklardır. Nitekim kronikler Şeyh Mâni'yi asi olarak göstermişken Basra Vilayet Salnamesi vali olarak kaydetmişti.

Urban eşkıyasını cem edüb” ayaklanması neticesinde istikrarın bozulduğu kaydedilmişti. Şeyh Mâni İsyânı’nın yayılmasının sebebi ise Basra Valisi Halil Paşa’nın görev ihmali ve isyana karşı gerekli önlemleri almaması olarak gösterilmişti. Metne göre, bu sebepten Basra memleketi eşkıya eline geçmiş, asiler Basra ve çevresindeki ahaliye zulmetmiş, çevrede büyük zararlara yol açmış, eyalette düzen kalmamıştı. Asilerin galip geldiği İstanbul’a bildirildiğinde Basra Valisi Halil Paşa görevden alınarak yerine eski Basra Valisi Hasan Paşa atanmıştı. Seferi, (1) Basra Valisi ve maiyetindeki kapı halkı, eyalet askerleri ve buradaki hükümet ve vilayet askerleri, (2) Diyarbakır Valisi Vezir Hüseyin Paşa ve kapı halkı, Diyarbakır Eyaleti askerleri, Diyarbakır Eyaleti’ndeki hükümet ve vilayet askerleri, (3) Rakka Valisi Vezir Hüseyin Paşa¹⁵ ve kapı halkı, Rakka Eyaleti askerleri ve Rakka Eyaleti’ndeki Türkmen, Ekrad, Arap kabile ve aşiretleri, (4) Musul Beylerbeyi Süleyman ve kapı halkı ile Musul Eyaleti askerleri, (5) Şehr-i Zor Beylerbeyi Ali ve kapı halkı, Şehr-i Zor Eyaleti askerleri ve bu eyaletteki sancak beyleri, (6) Bebe (Baban) Süleyman ve maiyetindeki kabileleri ve aşiretleri, (7) Tayy Aşireti Beyi Nasır ve Habur reayasının tüfekli askerleri, (8) Milli İsmail ve 30 tüfekli askeri memur kılınmıştı. Hükümde Ali Paşa’ya Basra ve Bağdat tarafındaki isyanı bastırmak üzere 30 bin kuruş vadedilmişti. Ancak bu paranın paşaya ödül kabilinden mi veyahut sefer masrafı olarak mı gönderildiği anlaşılamamıştır. Emrin sonunda Ali Paşa’ya hemen Basra’ya hareket etmesi ve asileri def etmesi buyrulmuştu. Eyalette nizam verip fitne ve fesadın ortadan kaldırılması uğrunda mukatelenin meşru olduğu belirtilmişti. Ayrıca seferin bir sebebinin de isyanı ortaya çıkaran etmenlerin ortadan kaldırılması olduğu anlaşılmaktadır (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/1, Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1107/15 Ocak 1696; BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/281, Evahir-i Cemaziyelahir 1107/25 Ocak 1696).

Silâhdâr Fındıklılı Mehmet Ağa yukarıda anılan askerlerin Bağdat’a vardıklarında mevcutlarının 40 bini bulması gerekirken sadece Diyarbakır, Musul, Rakka askerlerinin katılımıyla ancak 10 bin kişinin toplandığını kaydetmiştir (2018, s. 216). Dolayısıyla bu yıl sefer yapılamamasının nedeni ortaya çıkmaktadır. Nitekim beklenin 4 kat altında bir asker mevcudiyeti, seferin zaferle sonuçlanmayacağını düşündürmüş olmalıydı.

Yukarıdaki hükümde ele alınan hususların devamı olduğu anlaşılan bir başka belgede doğrudan Diyarbakır Valisi Vezir Hüseyin Paşa’ya hitap edilmişti. Emre göre, Paşa’nın daha önce kapı halkı, Diyarbakır kullarından 400 asker ve elviye beyleri, hükümet hakimleri ve timar-züema askerleri ile Engürüs (Macaristan) Seferi’ne memuriyeti sona erdirilmişti. Yeni hükümle Basra çevresinde galip gelen Şeyh Mâni ve yandaşlarının isyanının bastırılması işinde Bağdat Valisi Ali Paşa’nın emrine verildiği vurgulanmıştı. Metinde Hüseyin

¹⁵ Silâhdâr Fındıklılı Mehmet Ağa, Nusretnâmesi’nde Rakka Beylerbeyi olarak Kürt Ahmet Paşa’nın görevlendirildiğini kaydetmiştir (2018, s. 216).

Paşa'nın yanına Diyarbekir Eyaleti'ndeki elviye beylerini, hükümet beylerini ve alaybeylerini alması emredilmişti. Önemli bir diğer husus ise bu askerler arasında yer alan Palu Hakimi Yensar Bey'in maiyetindeki hükümet ve elviye beylerinden oluşan 500 askeriyle bu orduda "emirü'l-ümera" vazifesiyle Vezir Hüseyin Paşa'nın yanında yer almasıdır. Buna karşılık Yensar Bey'e Çapakçur Sancağı ihsan olunmuştu. İşard Sancak Beyi Ahmet ise 50 askerle bu sefere gelecekti. Aynı zamanda bunlara bağlı idareciler de "mansıplarının tehamillerine" göre asker getirecekti. Şayet bu emre anılanlardan itaat etmeyen olursa asi kabul edilip mansıbının elinden alınıp hapsedileceği bildirilmişti. İsyân mıntıkasında görevli idarecilerden asiye katılan veya emre uymayanların takibi buyrulmuştu. Bu seferde görevlendirilenlerin Engürüs Seferi mesuliyetlerinin kalktığı, bunun yerine Basra Eyaleti'nin dirliği ve düzenliğinin temini vazifesinin verildiği bildirilmişti (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/3, Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1107/15 Ocak 1696).

Basra'ya yapılacak yardımlar ayrı ayrı hükümlerle ilgililere bildirilmişti. Musul Beylerbeyi Süleyman Paşa'ya, Şehr-i Zor Beylerbeyi Ali Paşa'ya, kapı halkına, eyalet askerine ve bu eyalette bulunan elviye beylerine sefere katılmaları için hüküm gönderilmişti (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/6,7, Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1107/15 Ocak 1696). Ocaklık üzere Hazzo Sancak Beyi olan Murat Han'a gönderilen hükümde, Şeyh Mâni İsyânı'nı bastırmak için Bağdat Valisi Ali Paşa'nın maiyetine bağlanan Diyarbekir Valisi Hüseyin Paşa'nın komutasındaki Kürdistan askerleri ile birlikte memur olduğu bildirilmişti. Buna göre, Murat Han maiyetindeki "tüfenkendaz meydan yığidi Kürd bahadırlarıyla" kabile ve aşiret askerlerini yanına alarak Hüseyin Paşa'ya katılacaktı (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/8, Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1107/15 Ocak 1696). Öte yandan ocaklık üzere Cezire Hakimi olan Şeref Han, ocaklık üzere Eğil Hakimi Mustafa Han, ocaklık üzere Tercil Hakimi Haydar Bey, 500 neferiyle ocaklık üzere beylerbeyliği payesine sahip Palu Hakimi Yensar Bey, ocaklık üzere Genç (Gence) Hakimi, Çemişgezek Hakimi, Hısn-ı Keyf Sancak Beyi Seyyid Ebubekir, ocaklık üzere Atak Sancak Beyi Seyyid Mustafa Bey, ocaklık üzere Mihrani Sancak Beyi Hasan Bey, İşard Sancak Beyi Abdullah Bey 50 askerle gitmek üzere, ocaklık üzere Meyyafarikin Sancak Beyi, Vestan Sancak Beyi, Habur Sancak Beyi, Akçadağ Sancak Beyi vazifeli kılınmıştı. Anılanlar Basra'ya gitmek üzere hazırlanan orduya katılmak için asker toplayarak Diyarbekir Valisi Hüseyin Paşa'nın emrine gireceklerdi (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25 Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1107/15 Ocak 1696).

Diyarbekir Eyaleti'nin imtiyazlı Ekrad sancak beyleri ve hakimlerine yazılan hükümlerin ardından, çevre eyaletlerdeki Osmanlı sancak beyleri ve eyalet askerlerine de çağrılar gönderilmişti. Nitekim buradaki timar ve zeamet beylerinin sefer sırasında alaybeyinin sorumluluğunda olduğu vurgulanmıştı. Diyarbekir Eyaleti'nde görevli alaybeylerine bağlı oldukları Diyarbekir Valisi Hüseyin Paşa'nın Basra Seferi'ne başbuğ olan Bağdat Valisi Ali Paşa'ya memur edildiği hatırlatılarak kendilerinin de bu emir gereği "Basra beyleri" olarak isyan bölgesini ıslah etmeleri ve "nizam-ı alemi" sağlamaları emredilmişti (BOA,

A.DVNS.MHM.d, 108/27, Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1107/15 Ocak 1696). Rakka Eyaleti'ndeki elviye alaybeylerine ve Rakka Valisi Vezir Hüseyin Paşa'ya, Musul Beylerbeyi Bebe Süleyman Paşa'ya ve Şehr-i Zor Eyaleti'ndeki elviye alaybeylerine ve Şehr-i Zor Beylerbeyi Ali Paşa'ya yanındakilerle birlikte sefere gitmek üzere ayrı ayrı hükümler yazılmıştı (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/28, 29, 30 Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1107/15 Ocak 1696).

Osmanlı merkez idaresi Şeyh Mâni ve maiyetindeki Urban İsyanı'na karşı sadece Türkmen, Rum ve Ekrad askerini değil, ayrıca Arap kabilelerini de sefere çağırılmıştı. Bu cümleden olarak Tayy Aşireti Beyi Nasır'ın görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Belgede isyanın sebebi olarak yukarıda da değinildiği üzere eski Vali Halil Paşa'nın görevini layıkıyla yapmaması vurgulanmış, bu sebeple Halil Paşa'nın vazifeden azledilerek yerine *emirü'l-ümera*'dan Hasan Paşa'nın atandığı belirtilmişti. İlgiliye maiyetindeki Urban kabilelerinin tüfekli askerleriyle sefere katılması emredilmişti (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/31, Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1107/15 Ocak 1696). Hane Aşiret beyi oğlu Mehmet Bey'e ve Kasr-ı Şirin Sancak Beyi Aşık Bey'e ayrı ayrı yazılan hükümlerde başbuğ olan Bağdat Valisi Ali Paşa'nın maiyetinde yüzer nefer süvarilerle yer almaları emredilmişti (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/32, 33, Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1107/15 Ocak 1696).

1696 yılının Ocak ayı ortalarında Dergâh-ı Muallâ kapıcıbaşı ünvanlı Diyarbekir voyvodası ve Milli aşiret beyi olan İsmail'den¹⁶ Şam'da bulunan vezirler, ümera, Ekrad ve Türkmen aşiretlerle Bağdat Valisi Vezir Ali Paşa maiyetinde Milli Aşireti kabilelerinden ve ayrıca Turaçlı ve Karakeçilü aşiretlerinden 500 tüfekli nefer temin etmesi istenmişti (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/34, Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1107/15 Ocak 1696). Ocak ayının sonlarında Milli Aşireti beyi İsmail Bey'e bir hüküm daha gönderilmişti. Bu ikinci hükümde sefere kendisi veya oğullarından birinin serdarın yanında olması kapıcıbaşılık payesinin bahşedilmesi vaadiyle şart koşulmuştu (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/43, Evahir-i Cemaziyelevvel 1107/30 Ocak 1696). Ancak bu göreve Voyvoda Milli İsmail katılmamıştı. Zira 3 ay sonraki bir yazıyla voyvodanın bu işleri uzaktan takip etmesi emrediliyordu. Voyvoda Milli İsmail Bey'e bu sefere katılmayarak Diyarbekir ve Mardin'deki mahsulatın toplanması gibi farklı bir görev verilmişti (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/673, 10. 08.1107/15 Mart 1696).

¹⁶ Diyarbekir voyvodası padişah haslarının ve merkez hazineye gidecek vergi ve diğer türden gelirleri kontrol etmesinin yanında aşiretlerden de sorumluydu. Nitekim Akkoyunlu bakiyesi olan Bozulus Konfederasyonu içinde bulunan ve Osmanlı döneminde geliri padişah haslarına ayrılmış olan aşiretlerin vergilerini de bu yetkili toplardı. Diyarbekir örneğinde bölgenin muhtemelen en büyük aşireti olan Milliler'e mensup İsmail Ağa bu görevi yürütürken Mardin'de de benzer bir durum söz konusuydu (Gümüş, 2014, s. 87-88; Gündüz, 1997, s. 110-111; Orhonlu, 1987, s. 15).

Karadağ¹⁷ Sancak beyinden devlete karşı isyan edip Basra havalisini ele geçiren Urban eşkıyasından Mâni'nin bertaraf edilmesi için hükümetindeki aşiretler, kabileler, kapı halkı ve eli silah tutan kimselerle Bağdat Valisi Ali Paşa'nın maiyetinde herhangi bir asker sayısı belirtilmeksizin bulunması istenmişti. Aynı şekilde Kızılcaale ve Erbil¹⁸ sancak beylerinden Mâni'nin bertaraf edilmesi için Bağdat Valisi Ali Paşa'nın maiyetinde sayı belirtilmeksizin bulunmaları istenmişti. İmadiye Hakimi'nden (ki belgede isim kısmı boştur) Urban isyanını bastırmak üzere maiyetindeki askerler, aşiretler ve kabilelerle bir gün dahi gecikmeden Bağdat Valisi Ali Paşa'ya katılması istenmişti (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/35, 36, 37, 38, Evahir-i Cemaziyelevvel 1107/25 Ocak 1696).

Bağdat Valisi Ali Paşa'ya hitaben gönderilen hükümde Yeniçeri zabiti olan Haseki Ebubekir'in Paşa'nın emrine verildiği belirtilmişti (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/39, Evahir-i Cemaziyelevvel 1107/25 Ocak 1696). Bağdat muhafazasındaki Yeniçeri zabiti Haseki Ebubekir'e, Bağdat nahiyeleri, kasabaları ve köylerindeki yeniçerilerin sayılması, muvazzaf askerlerden kale ve hisarların dışında bulunanların derhal yerlerine döndürülmeleri ve bunlara dair ceza ve yaptırımların sağlanması vazifesi verilmişti. Bu işin takibi için Küçük Çavuş görevlendirilmişti (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/40, Evahir-i Cemaziyelevvel 1107/25 Ocak 1696). Belgeden anlaşıldığı üzere sefer tedbirlerinden biri askerin düzene sokulmasıydı. Bu işe ise merkezden gönderilen Haseki Ebubekir ve Küçük Çavuş adlı kimseler nezaret edecekti.

Basra İsyanı'nda görevli yeniçeri askerinin düzene sokulması için de birtakım tedbirler alınmıştı. Bu meyanda yeniçeri zabiti ve Bağdat valisine hükümler gönderilmişti. Cebecibaşı Abdurrahman'dan yanındaki mühürlü mektupla birlikte Tokat, Sivas, Malatya ve Diyarbekir ile tâbi kazalardan 150 cebeci¹⁹ tedarik etmesi istenmişti. İstenen cebecilerin isimlerinin yanında masraflarının da kaydedilmesi ve Dersaadet'e gönderilmesi gerekmekteydi (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/41, Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1107/15 Ocak 1696). Topçular Kethüdası Mustafa'ya gönderilen hükümde sefer için Tokat, Sivas, Malatya ve Diyarbekir ile tâbi kazalardan adamlar toplaması, ayrıca bunlardan da 60 topçuyu seçerek maiyetine katması ve bu askerlerin masraflarının Bağdat Valisi Ali Paşa tarafından karşılanması istenmişti (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/42, Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1107/15 Ocak 1696).

¹⁷ Karadağ, XVII. yüzyılda Bağdat Eyaleti'ne bağlıydı (Ayn Ali Efendi, (Haz.: Seyit Ali Kahraman), 2021, s. 31).

¹⁸ XVII. yüzyılda Şehr-i Zor Eyaleti'ne bağlı 20 sancaktan biriydi (Ayn Ali Efendi, (Haz.: Seyit Ali Kahraman), 2021, s. 32).

¹⁹ Cebeci, Moğolca silah ve zırh anlamına gelen cebe ifadesinden Türkçe -ci ekiyle türetilmiş bir kelimedir. İstilahi olarak Yeniçeri Ocağı'ndaki askerlere silah ve harp malzemesi temin edip bunların üretimden tamir ve korunmasına kadar her şeyiyle sorumlu ocak için kullanılmıştır (Kılıçarslan, 1993, s. 182-183).

Basra çevresindeki Urban şeyhlerine de aşiretleriyle eşkıyanın def edilmesine yardımcı olmaları için hükümler gönderilmişti. Meşayih-i Urban'dan Hille Şeyhi Yusuf'a 1696 yılı başlarında gönderilen hükümde Urban eşkıyasından Mâni'nin itaat dairesinden çıktığı ve "*hevasına tabi bir alay eşkıyayı*" çevresine toplayarak şekavete başladığı, anılanların ahaliye hayli zarar verdikleri, Basra Valisi Halil Paşa'nın ihmali ve gerekli önlemleri almaması ile Basra memleketine eşkıyanın musallat olduğu, eşkıyanın def'i için Basra Valisi Halil Paşa'nın görevden alınarak yerine eski Basra Valisi Hasan Paşa'nın atandığı bildirilmişti. Şeyh Yusuf'a kabile ve aşiretleriyle burada inşa edilecek gemilere ve bu işte vazifeli askerlere yardımcı olması, askere zahire tedarik etmesi, Hille'den Kurna'ya su ve karayolu üzerindeki sevkியatta yardımlarını esirgememesi emredilmişti. Ayrıca Şeyh Yusuf'un aşiret kuvvetiyle Basra'da Bağdat Valisi Ali Paşa'ya sadık kalması ve onun hizmetinde bulunması istenmişti (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/281, Evahir-i Cemaziyelahir 1107/25 Ocak 1696). Görüldüğü üzere merkez yönetimi isyanı Halil Paşa'nın yönetim işini ciddiye almamasına bağlarken bir başka kaynak ise Basra ahalisinin Halil Paşa'nın göreve getirdiği ve ondan yüz bulan idarecilerin zulmünden bıkmış halkın ayaklanarak Şeyh Mâni'yi göreve getirdiğini kaydetmişti.²⁰

Hille reisi Şeyh Yusuf'a gönderilen hükmün birer sureti Ben-i Avam Reisi Şeyh Rahmi'ye, Cemaat Reisi Şeyh Zemhir'e(?), Ben-i Amir Reisi Şeyh Abbas'a, Al-i Sirac Reisi Cebuhe oğlu Şeyh Muhammet'e, Cezayir şeyhleri Mir Mahmut, Mirza ve Hacı Şahin'e, Mansuriye Reisi Şeyh'e, Meşayih-i Urbandan Nastûr/Şatûr oğlu şeyhine, Ben-i Sadr Reisi Şeyh Sa'dûn'a, Kaban/Kayan şeyhlerine, Ali bin Nasr'ın kardeşi Şeyh Abdullah'a, Kilarî/Kefarî ocağından Şeyh Ahmet'e, Hatip Muhammet'e ve Mehmet Emin'e, Şeyh oğlu ocağından Seyyid Hasan, Seyyid Salih, Seyyid Yakup, Seyyid İshak, Seyyid Mehmet ve Süleyman'a, Nakip Seyyid Yusuf'a, Cabbarullah(?) ocağından Şeyh Abdullatif ve Müderris Abdülbaki'ye, Faini/Mukini ocağından Uzun Ahmet ve Abdulhayy'a yazılmıştı (BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295 Evahir-i Cemaziyelahir 1107/25 Ocak 1696).

Yukarıda Osmanlı arşivinin verileri ışığında ayrıntılarıyla ele alınan sefer çağrıları, planlanan hazırlığın boyutu hakkında fikir vermektedir. Ancak bu planların hemen uygulanmadığı sonucuna varılmaktadır. Nitekim aşağıda görüleceği üzere sefere 5 sene sonra 1701 yılında çıkmıştı.

Şeyh Mâni'nin Basra'yı Terketmesi ve 1698 Yılı İçinde Niyetlenilen Sefer Hazırlıkları

Üzerine gönderilen Osmanlı ordularına meydan okuyan Şeyh Mâni, Osmanlı karşısında gerilemedi. Kaynaklara göre, İran Valisi Ferecullah Han, Şeyh

²⁰ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, 2012, s. 60.

Mâni'ye saldırınca 1697 yılında Mâni Basra'yı terk etti. Safevi Devleti, Şeyh Mâni'nin yayılmacı emellerinin meydana getirdiği tehlikenin farkındaydı. Zira Safeviler'in sınır valisi Ferecullah Han'ın yeğeni Seyyid Mahmut'un taraftarları ile Şîî Arap kabilesi Müşa'sa mensubu asi bir grup, Basra'nın zapt edilmesinde Şeyh Mâni'ye yardım etmek için güçlerini birleştirmişti (Matthee, 2018, s. 185).

Şeyh Mâni'nin Basra'dan çıkartılmasıyla ilgili çeşitli rivayetler vardır. İlkine göre Şeyh Mâni'nin Basra valiliği devam ederken Ferecullah Han hile ve kurnazlıkla Mâni'yi Basra dışına çıkartmış ve valiliğe el koymuştu (Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra, 2012, s. 61). Bir diğer rivayete göre Huveyze Hanı Ferecullah Han Basra'yı elinde tutan Şeyh Mâni'yi savaşta güç kullanarak şehirden çekilmek zorunda bırakmıştı (Nazmî-zâde Murtaza, 2001, s. 408). Nihayet bir başka rivayete göre de Ferecullah Han'ın yanında getirdiği askeri güç ve desteğe direnemeyen Şeyh Mâni, Basra'dan kaçarak çıkmıştı (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1995, s. 628; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 476; Karadayı, 2008, s. 216).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa'ya göre Basra, Mâni adlı eşkıyanın elindeyken küçük kardeşi ve kethüdası olan Cafer yanına topladığı Urban ile Huveyze üzerine sefere çıkmıştı. Defterdarın fitne ve fesad kaynağı olarak tanımladığı Cafer liderliğindeki asi Araplar bu seferde yenilmişti. İsyan başı Cafer de öldürülmüştü. Böylece Şeyh Mâni'nin etrafındaki Urban dağılmaya başladı. Bunu gören Basra'nın Arap şeyhleri Bağdat'a mektup göndererek Basra'nın eski mutasarrıfı Hasan Paşa'nın başlarına vali olarak gelmesini talep etmişlerdi. Ancak Bağdat Valisi Ali Paşa bu talebi kabul etmeyerek Bağdat'ın yerlisi Yeniçeri Ağası Derviş'i Huveyze'ye elçilik bahanesiyle gönderdi. Derviş Ağa, Huveyze'de birkaç gün kalıp durumu soruşturduktan sonra Huveyze ileri gelenlerinden kendilerinin Osmanlı'ya tâbi olduklarını öğrenmişti. Buna göre, Huveyze ileri gelenleri önce Kurna Kalesi'ni teslim edeceklerdi. Daha sonra ise Basra'yı ele geçireceklerdi. Bu bilgiyi Derviş Ağa Bağdat'a iletmişti. Bunun üzerine Hasan Paşa, Basra üzerine 300 asker gönderdi. Anılan askerler Huveyze'ye vardığında Urban şeyhlerinden Sabihoğlu bunlara rehberlik edip Kurna'dan Şeyh Mâni'nin adamlarını çıkarıp kaleyi zapt etti.²¹ Bu sırada Basra'daki sakin Rufâ'î seyitleri ve Urban şeyhlerinden mektuplar gelmiş ve “*bin kadar adem ile gelüb Basra'yı zapt eylesün*” diye Hasan Paşa'yı çağırmışlardı. Ancak Hasan Paşa asker toplayamamış, Bağdat Valisi Ali Paşa ise destek sunmadığından bu fırsatı kaçırmışlardı. Defterdar'a göre bu fırsatın kaçırılmasında Huveyze Hanı'nın Bağdat'a elçi göndermesi ve “*dostluğuna binaen sizin için Basra'yı zabt edelim*” demesiyle Ali Paşa'nın buna izin vermesinin etkili olduğu kaydedilmiştir.

Nazmî-zâde Murteza'ya göre, Basra'nın Mâni İsyanı'ndan kurtarılamamasının ve Basra Eyaleti'nde Osmanlı Devleti'nin zaafiyet

²¹ Arpaeminizade Mustafa Sâmî, eserinde bu gelişmeye yer vermiştir (Karadayı, 2008, s. 216).

sergilemesinin nedeni ordunun “gaza-yı küffar-ı nar-ı arar” ile meşgul olması idi (Nazmî-zâde Murtaza, 2001, s. 408). Yani batı cephesindeki sefer meşguliyeti doğuda ciddi bir varlık gösterememekle sonlanmıştı. Osmanlı-İran savaşlarının uzun sürmesi hakkında bir değerlendirmede bulunan Aziz Efendi, bu hususa risalesinde değinmiştir. XVII. yüzyılın başında doğu seferlerinin kaybedilmesinin nedenleri ve bunun çözümüne dair öneriler kaleme alan Aziz Efendi’nin Risalesi’nde dile getirdiği tekliflerin uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Aziz Efendi, Ekrad beylerinin Osmanlı hanedanının merkezden atadığı yerel idareciler eliyle zayıflatılmasının doğudaki İran tehdidini güçlendirdiği kanaatindeydi. Şeyh Mâni İsyânı’na yönelik tedbir ve sefer hazırlıkları bağlamında kaleme alınan yazışmalarda talep edilen askerlerin gelmemesi ve nihai bir sonuç elde edilememesini bu çerçeveden de değerlendirmek gerekir. Aziz Efendi’ye göre, Ekrad Ümerası’nın I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman’dan²² sonra özellikle Sultan III. Murat Han dönemindeki İran seferlerinde yararlılıkları o kadar artmıştı ki İran seferlerine Kürt beylerinin kuvvet ve kudretleri sebebiyle veziriazam, Rumeli beylerbeyi ve yeniçeri ağası gitmezdi. Bunun yerine diğer vezirlerden biri, Rumeli’nden 4-5 sancak beyi ve yeniçeri kethüdası emrindeki 3-4 bin yeniçeri Ekrad Ümerası’yla birleşir, büyük fetihlerle geri dönerdi. Bu dönemde Kürt beyleri 50-60 bin asker toplayabilirken kısa bir süre önceki Hemedan ve Dergûzin Seferi’nde 600-700 asker çıkarabilmişti. Bunun üzerine Hüsrev Paşa birkaçının başını kesip bu “gayret ve hamiyet” sahibi beyleri ölüme mahkum etmişti. Aziz Efendi ilk iki sultan dönemindeki muahede gereği “rencide olunmayalar” düsturuna dönülmesini önermişti, nitekim ona göre Ekrad beyleri şu halde sefere gitmek için bir at bulamayacak duruma düşmüştü. Daha sonraları Macaristan seferleri sırasında Ekrad beyleri, beylerbeyleri emri altında kahrolmuş, bu beylerin zulüm ve saldırılarından perişan olmuşlardı. Aziz Efendi uzun süren batı seferlerinin doğu cephesine de tesir ettiği ve bu girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanan bir hale evrildiği görüşündeydi. Bu sebeple doğudaki Ekrad Ümerası’nın Osmanlı beylerinin emrinden çıkarılması ve asıl vazife yerleri olan İran sınırında görevlendirilmelerini önermişti. Ayrıca Ekrad Ümerası’nın halinin iyileştirilmesi için Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde verilen ahidnamelerin gereği bunların azl ve nasb yetkililerine beylerbeyinin karışmamasını istemişti (‘Azîz Efendi, 1985, s 35-36).

²² Aziz Efendi’nin XVI. ve XVII. yüzyıl İran seferleri için betimlediği bu askeri stratejinin ilk uygulandığı yer Diyarbekir Direnişi ve Ekrad Ümerası’nın Safeviler’i Vilayat-ı Şarkıyye’den çıkarma sürecinde görülmüştü. Nitekim İdris-i Bitlisi, Amasya’da bulunan Sultan Selim’e mektup yoluyla yardım çağrısında bulunmuştu. Sultan Selim ise Ekrad Ümerası’nın bu savaşta kararlı olmalarına dayanarak Mısır Seferi’ne hazırladığı ordusunu bölmemiş, ancak bunlardan 2 beylerbeyi (Rumeli Valisi Şadi Paşa ve Bayburt Valisi Bıyıklı Mehmet Paşa) ve 5 sancak beyi yanında Dergâh-ı Âli kapı halkından iki komutanın (Sinan Ağa ve Bali Ağa) emrindeki 5.000 yeniçeri askerini göndermişti (İdris-i Bitlisi, (Haz.: Hicabi Kırlangıç), 1995).

Nazmî-zâde'ye göre, Osmanlı ordusunun başarısızlığının bir başka sebebi de makamların ehil ellerde bulunmamasıydı. Nazmî-zâde'nin parçası olduğu yönetici elitin Basra Urbanı'na bakışını resmetmesi bakımından şu cümle dikkate şayandır: *"Lâkin ne vakt olur ise ol-makûle huffât ve 'urrat-ı E'rab-ı cehâlet-nisabın işleri görölüb kûşimalleri virilmek eshel-i ma-yekûndır mulâhazasıyle tedârük-i seferleri tamâmiyle olmamağla "el-umûru merhûnetun bi-evkatihâ" (işler vakti ve saati gelmeden yapılamaz) medlûlünce perde-i te'hîre vaki' olmuşdı"* (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 409). Bu iktibasta Urban cehaletiyle anılırken Basra'ya atanan idarecilerin görevlerini yapmak yerine sürekli erteleme halinde olduklarına bir vurgu vardır.

Basra'yı kontrol altında tutan Şeyh Mâni, yanı başındaki iki büyük devlet için ortak bir gaileye dönüşmüştü. Şeyh Mâni İsyanı'nı bertaraf etmek ve asiye derdest için Osmanlı devlet yönetimi ile Safevi Şahı iş birliğine girmişti. Bu işi yönetmeye ise Mısır eski Valisi Vezir İsmail Paşa görevlendirilmişti.²³ İsmail Paşa öncelikle Basra, daha sonra ise Bağdat valisi olmuştu. Bağdat ve Basra eyaletindeki Urban'a boyun eğdirilmesi için Van Valisi Vezir Ali Paşa²⁴ İsmail Paşa'nın yardımına memur kılınmıştı. Ayrıca İsmail Paşa'nın uhdesindeki Basra valiliğine de bu sıralarda Hasan Paşa atanmıştı. Ancak tüm bu seferlerin kumandası Bağdat Valisi İsmail Paşa'ya bırakılmıştı.

İran Şahı'nın Basra ve çevresindeki Müntefik Aşireti'nin etkinliğinden rahatsız olduğunu İstanbul'a gönderdiği elçilik heyetinden anlamak mümkündür. Şahın elçileri Basra, Kurna ve Cezayir-i Müntehiye'deki Şeyh Mâni nüfuzunu kırmak için Osmanlı Devleti ile anlaşma yoluna gitmişti. Bu amaçla Huveyze Hanı'nı Basra Beylerbeyi ile iş birliğine memur kılınmıştı. Arşiv belgelerinin serimlediği bu diplomasiyi dönem kronikleri de konu edinmişti. Buna göre, İran Şahı Hüseyin, Rüstem Han adlı bir elçiyi İstanbul'a göndermişti. 17 Mart 1698'de (5 Ramazan 1109) Ferecullah Han askerleriyle Basra Kalesi'ne varmış ve kaleyi fethetmişti. Ancak Şeyh Mâni'nin şehri terk etmesinden sonra Ferecullah Han, Basra'yı yağmalamıştı. Bunun sonucunda 10.000 kese nakit para ve başkaca mallar ele geçirmiş ve bu gelişmeleri Şah Hüseyin'e bildirmişti. Şah ise çevresine danıştıktan sonra *"Osmanlıya bundan özge dostluk olmaz"* diyerek Basra'nın anahtarı yerine 45 karat bir elması ve itaat bildiren bir mektubu Rüstem Han adlı elçisiyle Osmanlı Sarayı'na göndermişti. Şah Hüseyin, mektupta Basra'yı bütün eyaletiyle teslim etmek için güvenilir bir kişi talep etmişti. Mektubu getiren elçi 20 Nisan 1698'de (9 Şevval 1109) Padişah'ın huzuruna kabul edilmişti. Elçi, yanındaki elmas, hediyeler ve tâbiyet mektubunu teslim ederek Şehr-i Zor yakınındaki Ekrad aşiret beyi Bebe Süleyman'ı şikayet etmişti. Bebe Süleyman'ın

²³ Bağdat Valisi Ali Paşa (fırari kardeşi olarak anılmıştı) görevden alınarak yerine İsmail Paşa atandı (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1995, s. 638; Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 408).

²⁴ Bu vali Nusretnâme adlı eserde *"Türk Ali Paşa"* olarak anılmıştı (Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 479).

başlarına bela olmasından mütevellit def edilmesini talep etmişti. Padişah ise bu talebe olumlu cevap vermişti (Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 476-477). Görüldüğü üzere İran Şahı, Basra'yı kendilerine musallat olmuş Baban beylerinden kurtulmak şartıyla Osmanlı Devleti'ne sunmuştur.

Bağdat Valisi İsmail Paşa döneminde İran Şahı tarafından gönderilen mektup arşiv belgelerine de konu olmuştu. Bu mektupta Mâni'nin karşılıklı bir anlaşma ile yakalanması talebi iletilmişti. Osmanlı yönetimi bu talebi uygun görmüş ve her iki devletin bölgedeki temsilcileri Şeyh Mâni'yi yakalamak üzere iş birliğine girmişti (BOA, A.DVNS.MHM.d, 110/1599 10.10.1109/21 Nisan 1698). İsmail Paşa'ya destek olması için Van Valisi Vezir Ali Paşa'ya Mâni adlı Urban eşkıyasının isyanına son vermek için görevlendirme yazısı aynı zamanda Diyarbakir, Rakka, Musul, Şehr-i Zor valilerine de gönderilmiş, anılanların maiyetindeki askerlerle İsmail Paşa'ya itaat etmeleri emredilmişti (BOA, A.DVNS.MHM.d, 110/1593, 10.10.1109/21 Nisan 1698).

Osmanlı Sarayı'nda²⁵ İran'dan gelen elçi kabulü yaşanırken Basra'ya da bir emirname ve idareci gönderilmişti. Basra valisi olarak atanan Hasan Paşa'ya Basra'nın öte tarafında Huveyze Hanı'nı gönderen Şah'ın rızasına uygun olarak iş birliğinde bulunması emredildi. Basra'nın eski valisi İsmail Paşa'nın Bağdat valiliğine atandığı ve Bağdat çevresindeki Urban eşkıyasının kontrol altına alınması için Huveyze Hanı ve Bağdat valisinin de iş birliğine önem göstermesi vurgulanmıştı. Hasan Paşa'dan Basra'ya vardığı zaman Diyarbakir, Rakka, Van, Şehr-i Zor, Musul ve bu çevredeki askerlerin kendisiyle beraber Bağdat Valisi'nin yanına gitmesi emredilmişti. Anılanlardan Bağdat'taki Urban eşkıyasını dize getirmesi istenmişti. Bundan sonra Huveyze Hanı'yla haberleşip gerekirse Basra ve Kurna tarafına memur olan kapı kullarıyla Kurna'ya varmaları buyrulmuştu. Yani Basra Valisi Hasan Paşa'dan kapı halkıyla yukarıda anılan eyalet askerleri ve İran Şahı'nın görevlendirdiği Huveyze Hanı'yla eşgüdümlü halde Bağdat'taki Urbanı dize getirmesi ve sonra ise sırasıyla bu ordunun Basra ve Kurna'ya girerek buraları kontrol altına alması istenmişti. Bu orduların hareketi sırasında Basra, Kurna ve Cezayir'deki Urbanın mümkünse "*hüsn-i tedbirle*" zabt altına alınarak ahaliden muhalif olanların ise "*hüsn-i istimâletle*" yola getirilmesi emredilmişti (BOA, ADVNS.MHM.d, 110/1600, 20.10.1109/1 Mayıs 1698).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Bağdat Valisi İsmail Paşa'nın emrine verilen askerler arasında özellikle Rakka tarafından geleceklere dair bilgi vermişti. Buna göre İsmail Paşa'nın görevi Bağdat ve Basra tarafındaki isyan etmiş Urban eşkıyasını tahliye etmektir. Ancak bu ciddi iş için çevre eyaletler olan Diyarbakir, Van, Şehr-i Zor, Musul ve mücavir sancaklardan da asker tayin edilerek Bağdat

²⁵ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, eserinde İran Şahı'nın gönderdiği Rüstem Han adlı elçinin Basra Kalesi'nin anahtarı ile Edirne şehrine vardığını, Sadrazam Ahmet Paşa'nın huzuruna kabul edildiğini kaydetmiştir (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1995, s. 636).

Valisi İsmail Paşa'nın emrine verilmişti. Ayrıca Rakka Valisi Yusuf Paşa'nın kapı kulları, emrindeki beyler ve iskana tâbi tutulmuş aşiretlerden 2.000 askerin de çöl yolundan Bağdat'a ulaştırılması istenmişti (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1995, s. 638). İsmail Paşa'nın emrine verilen eyaletlerden bir diğeri de Halep idi (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1995, s. 675).

Şeyh Mâni'nin Basra'dan çıkartılmasından sonra Basra, Kurna ve mücavir kalelerin güçlendirilmesi ve buralara kapı kulu askerlerinin yerleştirilmesine özen gösterilmişti. Bu işe nezaret etmek üzere Bağdat Yeniçeri Zabiti Haseki Mehmet görevlendirilmişti. Bağdat muhafazasında olan 20, 17, 52 ve 99. cemaat ortası neferleriyle 29 ve 75. bölüğün askerleri ve 26. bölük ve 2. bölüğün 2 çavuş keşidesiyle, 20. sekban ortası neferatı ve çorbacılarıyla 441 ve ayrıca 1793 yeniçeri, 7 aded ocak odası Basra ve Kurna kalelerine memur edilmişti. Bu askerlerin izni ise "500 mükemmel dergâh-ı mualla yeniçerilerin ağası vezir İbrahim Paşa tarafından mühürlü mektup verilerek" gönderilmişti (BOA, ADVNS.MHM.d, 110/1606, 20.10.1109/1 Mayıs 1698).

Tokat'tan Diyarbekir'e kadar olan yol üzerindeki kadılara gönderilen bir hükümde Bağdat'tan Basra'ya gönderilen yeniçerilerin yerine Bağdat'a gönderilecek kul taifesinin tespiti için kadıların yönetimindeki köy ve kazalarda sakin kul oğullarından ve yeniçeri askerlerinden savaşmaya muktedir olanlarının bir an evvel Bağdat'a gönderilmesi emredilmişti. Bu işin sevk ve kontrolünde yeniçeri ağası Vezir İbrahim Paşa görevlendirilmiş ve onun verdiğı mühürlü mektupla anılan kadıların hareket etmesi istenmişti (BOA, ADVNS.MHM.d, 110/1607, 20.10.1109/1 Mayıs 1698).

Basra ve Kurna kalelerinin İmparatorluğun sınır hattında bulunması itibariyle önemsendiğı anlaşılmaktadır. Buraların askeri açıdan tahkim edilmesine özen gösterilmişti. Öyleki bu görev "Devlet-i Alîyye"nin itibarı olarak görülmüştü. Buralara gönderilecek askerler Bağdat Eyaleti'nden tayin edilmişti. Bağdat kapı kullarından ayrılan 7 adet dergâh-ı mualla yeniçeri odalarına asker gerekmiş ve Anadolu'da özellikle taşrada sakin kul oğullarından ve yeniçeri askerlerinden harbe kadir olanların Basra ve Kurna kalelerinde teşkil edilecek 1.000 askerden müteşekkil 7 odaya atanacağı bildirilerek bu askerlerin tespiti istenmişti (BOA, ADVNS.MHM.d, 110/1608, 20.10.1109/1 Mayıs 1698).

Basra ve Bağdat'ta bu askeri seferleri sevk ve idare için tayin edilen paşaların çoğı başarısız olmuştu. Bağdat Valisi İsmail Paşa, Basra ve Bağdat'taki isyanı layıkıyla bastıramadığı ve dahi ilgilenmediğı gerekçesiyle Van valiliğine atanmış²⁶ ve yerine Daltaban Mustafa Paşa Bağdat valisi olarak göreve gelmişti

²⁶ Van valiliğı esnasında İran seferlerine görevlendirilmiş İsmail Paşa, Van Kalesi'nden isyan halindeki Ekrad beylerini cezalandırmak üzere ayrıldığını bildirmişti, ancak tam tersini yapmış ve İran Şahı'na sığınmıştı. Bir süre sonra İsmail Paşa'nın ölüm haberi İstanbul'a ulaşmıştı (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1995, s. 753).

(Evahir-i Muharrem 1110/Temmuz 1698; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1995, s. 681).

1699-1701 Büyük Seferi: Kurna ile Basra'nın Tekrar Osmanlı İdaresine Bağlanması ve Şeyh Mâni'nin İtaat Etmesi

1696'da Şeyh Mâni İsyanı'na dair alınan sefer hazırlıklarında görevli idarecilerin neredeyse hepsi 1699 yılında değiştirilmişti. 1696 yılında Diyarbekir Valisi Hüseyin Paşa iken 1699'da yerine Mehmet Paşa atanmıştı. Şehr-i Zor Valisi Ali Paşa'nın yerine Yusuf Paşa gelmişti. 1696 yılında Musul valisi olan Süleyman Paşa 1699 yılında yerini Yusuf Paşa'ya bırakmıştı. Son olarak 1696 yılında Bağdat Valisi Ali Paşa iken 3 yıl sonra Daltaban Mustafa Paşa valilik makamına getirilmişti.

Osmanlı Devleti, Basra'yı geri almak için nihayet gerekli adımları 1699 yılında atmıştı. 1699 yılında Bağdat valiliğine atanan Daltaban Mustafa Paşa, kısa bir süre sonra ihtilal halindeki Basra ve Kurna kalelerine yönelmişti. Bu seferde Diyarbekir Beylerbeyi Vezir Mehmet Paşa sefere eyaletteki ümera (ümera-yı elviye-i vilayet) ve maiyetindeki kapı kulu halkı ile iştirak etmişti. Ayrıca Şehr-i Zor Beylerbeyi Vezir Yusuf Paşa, Sivas Beylerbeyi Mustafa Paşa, Karaman Beylerbeyi Eyüp Paşa, Bilecik Mutasarrıfı el-Hâc Ali Paşa, Amasya Mutasarrıfı Muhammet Paşa eyaletlerindeki züema, timar erbabı ve kapı halkı askeri ile İmadiye hakimi süvari ve piyadeleriyle, Antep ve Maraş beyleri, Halep Eyaleti ve kul kethüdası 18 oda Dergâh-ı Âli yeniçeri ve sipahi ile silahtar kethüdaları, 2.000 terakkili serdengeçti²⁷ 500-600 cebeci, arabacı ve topçu Dergâh-ı Âli kethüdaları ile ayrıca Bağdat'ın yerli kullarının üçte ikisi ve “*Bedre, Bacılan, Bayat ve Girûy(?)*”²⁸ beyleri aşiretlerinin süvarileriyle sefere memur edilerek Vezir Mustafa Paşa'nın maiyetine verilmişti. Bu askerlerin zahireleri Rakka, Diyarbekir ve Musul'dan karşılanacaktı. Sefer masrafları için çevreden “*nukûd-u mîri*” tedarik edilecekti. Musul Valisi Yusuf Paşa, Bağdat muhafazasına ve Halep Eyaleti askerleri ise bir seneden beri görevli oldukları Bağdat'tan Hille Kalesi muhafazasına memur edilmişti. Serdar-ı Ekrem Mustafa Paşa bu sefere katılmış, gemilerin inşasına nezaret etmiş, ordu için zahire ve peksimet toplanmasına, cephanenin yenilenmesine, tophane malzemelerinin toplanmasına öncülük etmişti. Daltaban Mustafa Paşa, ayrıca “*dört balyemez*”, “*dokuz kalenbûrîne*” ve çok sayıda havan topu, hummara, 24 fırkateyn ve her birinde birer “*darbezen*” ve 500-600 denizci askeri yoldaş olmak üzere kendi kapı halkıyla birleştirmişti. Sefer

²⁷ Tokat ve Sivas dolaylarından temin edilen sipah ve silahtar askerlerine yevmiyelerinden başka yedişer; kethüdalarına onbeşer; ağalarına ise yirmişer akçe fazladan verilmek üzere 2.000 serdengeçti asker istenmişti (Özcan, 1987, s. 310).

²⁸ Abdülkadir Özcan bu kelimeyi “*Kürî*” şeklinde okumuştur. Ayrıca Nazmî-zâde ek olarak bu seferde görevlendirilenler arasında Maraş Beylerbeyi Rışvanoğlu Halil Paşa'nın da bulunduğunu kaydetmişti (Özcan, 1987, s. 310).

esnasında Amasya Mutasarrıfı Mehmet Paşa daha önce Bağdat muhafazasındaki memuriyetinde gösterdiği ihmal nedeniyle bir Tatar aracılığıyla boğdurularak cezalandırılmıştı (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 410; Özcan, 1987, s. 311). Bu ceza Serdar-ı Ekrem'i rahata kavuşturmuştu. Padişahın emri gereği yapılan bu işle askerin itaati daha da kuvvetlenmişti. Nitekim Paşa ünvanı taşıyan bir görevlinin ihmali dolayısıyla katledilmesi her kademedен asker için ciddi bir gözdağı olmuştu ve neredeyse 3 senedir tehir edilen bu askeri harekâtın tamamlanma zarureti anlaşılır hale gelmişti. Öte yandan Daltaban Mustafa Paşa bu askeri seferi başarıya ulaştırmak zorundaydı. İstanbul'da hükümetteki destekçileri ona bunun son şansı olduğunu iletmışlerdi.

Bağdat beylerbeyliği görevine getirilen Daltaban Mustafa Paşa'ya dönemin sadrazamı ve aynı zamanda destekçisi olan Amcazâde Hüseyin Paşa, bu tayin meselesiyle ilgili şahsi bir mektup kaleme almıştı.²⁹ Daltaban Mustafa Paşa, Padişahın teveccühünü kazandığı Batı cephesindeki yararlılıklarının tersine Rakka'da bir varlık gösterememişti. Ancak Bağdat'ta başarı elde etmek arzusuyla göreve gelen Mustafa Paşa, seferi başarıyla tamamlayarak hamisi olan Hüseyin Paşa'nın kendisinden beklediğini yerine getirmişti. Bağdat valiliğindeki başarısı ve Basra'yı kontrole alması ile sadrazamlığın yolu açılmış ve sadaret makamına terfi etmişti (Özcan, 1987, s. 318).

Serdar-ı Ekrem Daltaban Mustafa Paşa'nın Basra Seferi sırasındaki bir diğer önemli icraatı ise donanmanın inşası ve sefere hazırlanmasıydı. Buna göre, daha önceden sevk edilen neferatın ve henüz toplanan askerlerin taşınması, ayrıca Bağdat Arapları'ndan isyan edenlerin nakledilmesi, Basra adasının (Cezayir-i Basra) mukataalarının ele geçirilmesi ve Dicle ile Fırat arasında gidip gelen ticaret gemileriyle karayolu ticaretinin tekrar canlanması için Birecik İskeleyi'nde Donanma-i Hümayun için 120³⁰ büyük ve küçük gemiyi yeniden inşa ettirmişti. Bu donanmada 4.200 civarında yetkin denizci görevliydi ve 4.120 "koğuş" tabir olunan top ve "yan saçma" denilen 300 top, 4 havan topu yer almaktaydı. Bu donanmanın ihtiyacı olan zahirenin Fırat Nehri üzerinden Bağdat'a getirilmesi ferman buyrulmuştu (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 411). Tuna Nehri'nde görev

²⁹ Mektubun özeti şöyledir: Daltaban Mustafa Paşa'nın tecrübeli bir devlet adamı olduğunu, bunu çoğu kez padişaha arz ettiğini, fakat Rakka idareciliğinde birtakım olumsuz vakaların haberinin merkeze gelmesinin kendisi için bir hayal kırıklığı olduğunu mektubunda vurgulayan Amcazâde, yine de kendisine olan güveninden ötürü Bağdat valiliğinin verildiğini, bu yeni görevinin önceki görevinden daha meşakkatli olacağını bildirmişti. Çünkü bölgedeki Urban aşiretleri asiydi ve buradaki halk sadece Araplar'dan oluşuyordu. Bu nedenle Mustafa Paşa'nın çok temkinli hareket etmesi gerektiğini vurgulamıştı. Ayrıca mektubunda Daltaban Mustafa Paşa'nın burada elde edeceği başarıların daha önceki hatalarını unutturacağını ve güven konusunda kendisini de padişahın yanında utandırmayacağını umduğunu, aksi takdirde padişahın öfkesini durduramayacağını dile getirmiştir (Özcan, 1987, s. 308-309).

³⁰ Nusretname'de 60 gemi olarak kaydedilmiştir (Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 564).

yapan Aşçıoğlu Muhammet Paşa'ya da 1699 yılında Şat Donanması'nın komutası verilmişti. Donanmanın eksiklerinin giderilmesi için Maraş Dağları'ndan kereste kesilerek gemilere taşınması emredilmişti. Basra'da kurulan Şat Donanması'nın önemi göz önüne alınarak, donanmanın ihtiyaçlarını karşılamak üzere Halep Cizyedarı Osman Ağazade Abdurrahman, aynı yılın Ağustos ayında nazır olarak atanmıştı. Fırat Nehri'nde kullanılacak yeni bir donanma inşası için Birecik tersanelerinde çalışmalar başlatıldı. Bu amaçla Birecik, Rakka, Ruha, Maraş, Malatya, Kıbrıs, Trablusşam'daki kadı ve valilere hüküm gönderildi. Hükümlerde Fırat Nehri'nin sularının incelenerek nehirde kullanılabilecek 60 fırkateyn, 25 filika ve sandal, 5 kayık ve 8 üstü açık gemiden oluşan bir donanma inşa edilmesi istenmişti (Özkan, 2018, s. 5-8). Yoğun çalışmalar sonucunda gemiler bir yıl gibi kısa sürede tamamlanarak kullanıma hazır hale getirilmişti.

Serdar-ı Ekrem Mustafa Paşa, Bağdat'ın doğusunda Karakapu sahrasında orduyu toplamaya başladığı esnada (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 412) yani 1700 yılı Aralık ayında Şeyh Mâni ve Ferecullah Han arasında eski gerilimin devam ettiği anlaşılmaktadır. Müntefik Şeyhi Mâni'nin, daha önce Basra Vilayeti'ni istila ettiğinde Huveyze Hanı Ferecullah Han ile aralarında zuhur eden düşmanlık bu gerilimi beslemekteydi. Ferecullah Han kolay bir harekât ile Şeyh Mâni'yi vilayetten ihraç etmiş ve Basra'yı Şah'a bağlamıştı. Ferecullah Han, Basra'yı ele geçirdiğini Şah'a bildirmesinden sonraki 3-4 ay boyunca Basra'da çatışmalar durmuştu. Şah'ın bu süre sonunda gönderdiği mektup ile buranın yönetimi Ebu'l-Masum Han'a bağlanmıştı (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 413; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 597). 1700 yılı Aralık ayı ile sonraki birkaç ay boyunca Basra'nın İran yönetiminde kaldığı anlaşılmaktadır. Tam da bu tarihlerde Şeyh Mâni'nin Basra'dan çekildiği sırada Osmanlı ordusu Bağdat tarafından Basra'ya yönelmişti.

Birecik'te Fırat Nehri üzerinden yola çıkan donanma 14 Ocak 1701'de Bağdat'a tâbi Ane'ye bağlı kalelerden biri olan Cebe Kalesi'ne ulaşmıştı. Gemilerin vardığı haberi Basra Muhafızı Vezir Ali Paşa'ya ve yeni Defterdar Mustafa Paşa'ya iletilmişti. Serdar bu kuvvetleri Bağdat'a çağırıyordu. Ayrıca Bağdat'a Şehr-i Zor Valisi Yusuf Paşa, Sivas Mutasarrıfı Mustafa Paşa, Karaman Valisi Eyüp Paşa'nın da gelmesi emredilmişti. 18 Ocak'ta donanma Bağdat'a 6-7 saat mesafedeki Rıdvaniye İskelesi'ne demirlemişti. Bu haber ordugâha ulaştığında vezirler ve komutanlar serdarın huzurunda toplanıp meşveret etmişler, bilirkişinin görüşü sonucunda Fırat Nehri'nin suyunun bugünlerde çok az olması sebebiyle nehir üzerinde gidiş-gelişin mümkün olmadığı düşünülmüş, donanmanın Hille Kalesi İskelesi'ne demir atması uygun görülmüştü. Bu durum Kaptan Muhammet Paşa'ya bildirilmiş ve Muhammet Paşa ordugâha yani Bağdat'a çağırılmıştı (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 414-415; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 598).

Ordu ve donanma 2 Şubat 1701'de Diyale'ye 8 saat mesafedeki Debuni menziline varmıştı. 3 Şubat'ta Ebu'l-Gazlan (Ebu'l-Gızlân) adlı mekana gidilmişti. Buradayken Ben-i Lam Arapları'nın şeyhi Abdüşşah, Serdar'ın huzuruna gelerek itaatini arz etmişti.³¹ Arap istilasî neticesinde Amare Kalesi düşmüş ve harabeye dönmüştü (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 416; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018: 599-600). Ordu Amare'yi aldıktan kısa bir süre sonra Felahiye'ye varmıştı. 2 menzil sonra Kürdistan Dağları'ndan gelen bir nehri Serdar-ı Ekrem ve Şehr-i Zor Veziri Yusuf Paşa zor da olsa aşmışlar ve nehrin karşı yakasındaki Beksa adlı köyde yeniden bir köprü yapmışlardı. Buradan geçildikten sonra sırasıyla El-Kübeyr'e, Şerife'ye (Şureyf) oradan da Hantur'a (Hontor) geçildi. Hantur'dayken Huveyze lideri Ferecullah Han'ın yeğeni Seyyid Yusuf, Ben-i Lam Şeyhi Abdüşşah aracılığıyla Serdar'a bağlılığını sunmaya geldi. Seyyid Yusuf, İran Şahı'ndan yüz çevirdiğini ve Padişah'a iltica etmek istediğini beyan etmişti. Seyyid Yusuf bu sırada Basra'yı mesken tutmuştu (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 417; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 601-602).

Seyyid Yusuf aracılığıyla sadrazamdan istimâletnâme isteyen Ferecullah Han'ın talebi kabul olmuştu. Dikkat çeken bir diğer gelişme ise Basra Seferi'ne sebep olan Müntefik lideri Şeyh Mâni'nin Serdar-ı Ekrem'e ve Basra Muhafızı Ali Paşa'ya mektup göndererek geçmişteki hareketlerinden tövbe ve istiğfar edip affını talep etmesiydi (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 418; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 602). Basra Muhafızı Vezir Beyzade Ali Paşa, Şeyh Mâni'nin verdiği söze bağlı kalması şartıyla affedileceğine dair bir mektubu cevabi olarak göndermişti (Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 602). Osmanlı ordusunun 40-50 bin kişiden oluştuğu sanılırken bu sayı Urban arasında 150 bin şeklinde bir sayıya dönüşmüştü. Korkuya kapılan Urban şeyhlerinin elçi olarak Abdüşşah'ı göndermelerinin altında bu etmen yatarken Daltaban Mustafa Paşa ve kurmayları da bu girişimin hileli olmasından şüphelenmişlerdi. Öte yandan Şeyh Mâni'nin itaat arz etmesinde Osmanlı ordusunun büyüklüğü etkili olmalıydı. Nitekim korkuya kapılan Şeyh Mâni, İran Valisi Davut Han'ın yardım taleplerini içeren mektuplarını da itaatiyle birlikte arz etmiş, Daltaban Mustafa Paşa ise Şeyh Mâni ve kabilesini affetmişti (Özcan, 1987, s. 312-313).

Ordu, Hantur'dan Basra'ya bağlı Mükeşşef'e, oradan da Uzeybe'ye varmıştı. Bu noktada isyan halindeki Urban askerleri görünmüştü. Uzeybe'de geceyi geçiren ordu bizzat Serdar Paşa'nın komutasında Kurna Kalesi'nin bulunduğu adaya geçmek üzere kurulacak köprüyü inşa etmişti. Böylece 6 saat mesafedeki İmam Abdullah bin Ali kabrine varılmıştı. Buradayken Şeyh Mâni'nin hizmetkarlarından Sa'd adlı şeyh orduya yetişerek Serdar'dan Mükeşşef ahalisi adına istimâletnâme alıp geri dönmüştü. Paşa'nın huzuruna İran Şahı'nın Ferecullah Han yerine Basra muhafızlığına atadığı Davut Han'dan mektup ve adam gönderilmişti (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 418; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed

³¹ Abdüşşah'ın Basra Seferi'ne koyulan Daltaban Mustafa Paşa ve ordusundan korkan Arapların gönderdiği bir elçi olduğunu iddia edenler de vardır (Özcan, 1987, s. 312).

Ağa, 2018, s. 602). Davut Han hasmı ve rakibi olan Ferecullah Han'a göre pozisyon elde etmek istemişti. Serdar-ı Ekrem bu heyete cevaben görevlendirildiği işi yapmak üzere maiyetindeki orduyla geldiğini, bu seferin kesin galibiyetle sonlanacağını, ordunun batıda gaza ile meşgulken 5 yıldır ertelemek zorunda kaldığı bu gaileye artık kesin olarak bir son vereceğini, Osmanlı padişahının mülk-i mevrusu olan Cezire-i Basra ve ahalisini kurtaracağını bildirmişti (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 419-420; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 604-605).

Bu esnada henüz İran Şahı'na bağlı bulunan Kurna Hakimi Ali Kulu Yüzbaşı'nın Basra'daki Davut Han'a ve Abdurrahim Yüzbaşı'nın Devrek civarında bulunan Kızılbaş serdarına yazdığı mektuplar Ferecullah Han tarafından ele geçirilmişti. Ferecullah Han, karşı espionaj ile Kızılbaşlar'ın durumunu Osmanlı ordusuna bildirmiş ve bu hamlesiyle Kurna'nın fethinde önemli yararlıklar göstermişti. Kurna ahalisi Serdar'dan istimâletnâme talep etmiş ve bu istek kabul görmüştü. Serdar'ın verdiği buyruluda Osmanlı Devleti'ne bağlılığını beyan edenlerin can, mal, evlat ve ehillerine müdahale ettirilmeyeceği sözü verilmişti. 24 Şubat 1701'de Madiyan isimli mahalle varılmıştı. Ordu buradayken Kurna Kalesi komutanı Abdurrahim Yüzbaşı savaş meydanına gelmiş ve asker deryasını görünce teslim olmaktan başka bir yol olmadığını anlayarak eman dilemişti (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 422; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 607-608; Özcan, 1987, s. 313).

Osmanlı Hükümeti'ne bağlılığını arz eden Ferecullah Han'ın Kurna'da gösterdiği hizmette yararlılık, sonrasında da devam etmişti. Nitekim bundan hemen sonra Ferecullah Han Cezayir, Garraf, Ben-i Hayyekân, Zezkân şeyhlerine ve Uzeyrik Şeyhi Muhammet bin İsa'ya adam gönderip Ali Paşa'dan eman istemelerini önermişti. Anılanlar Ali Paşa'dan aflarını talep etti. Böylece Kurna Kalesi ve çevresinin ilhakı Ferecullah Han'ın katkılarıyla tamamlandı. Kurna'nın fethinden sonra Ömeyri/Umeyri Beyi Abbas'ın yeğeni Süleyman gelip orduya dahil oldu. Kurna Kalesi'ne 6 oda Dergâh-ı Âli yeniçerileri Haseki Muhammet Ağa komutasında olmak üzere tayin edildi.³² Kurna Kalesi'nden Basra'ya geçmek için Şattü'l-Arap'a 5-6 mahalde iskeleler kuruldu (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 423; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 608-609). Basra'ya varan Osmanlı yetkilisi Eyüp Ağa, Davut Han'dan kenti teslim etmesini istemişti. Han ise daha önce yazdığı minval üzere yeni bir mektupla vilayeti teslim etmek için birkaç gün talep etmişti. Ancak İran'da kalan Devrek sınırında Kızılbaşların toplandığı haberi gelince Davut Han ve askerlerinin Basra'yı derhal tahliye etmeleri istenmişti. Basra a'yân ve meşayihinin de bir mektupla şehirde bulunan Acemlere itaat etmemeleri

³² 1698 yılı hazırlıkları sırasında Basra ve Kurna kalelerine yeniçeri ataması yapılmış, 7 ocak odası göreve memur kılınmıştı. Bu işlerin başına da Bağdat Yeniçeri Zabiti Haseki Mehmet atanmıştı. Muhtemelen bu görevi yürütenler aynı kişiydi.

bildirilmişti.³³ Ali Paşa, Davut Han ve adamlarının çıkışına izin vermişti (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 424; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 609). Basra bu surette kesin olarak Osmanlı Devleti'ne tekrar tâbi kılındı.

Basra civarında 5-10 yıl süren ihtilalin sebebini Nazmî-zâde, Fırat Nehri'nin kollarından biri olan Ziyab Nehri'nin düzensizliğine bağlamıştı. Buna göre Ceyhun gibi büyük bir nehir olan Fırat, doğduğu Erzurum Dağları'ndan Bağdat'a, oradan Hille Kasabası'nın güneyinden doğu tarafına vararak Bağdat'a bağlı Refahiye, Halid, Kepçe, Semavat, Ben-i Malik, Haske ve Arca beldelerine uğradıktan sonra Basra Cezayiri'ne geçerek burada Dicle'ye karışıp Kurna ve Basra üzerinden Hint okyanusuna kavuşur. Kronikler çok eskiden beri bu şekilde akan nehrin 1670'ten 1701'e kadar kontrol altına alınamadığını kaydetmişti. Öyle ki nehir Refahiye Kasabası'nın batısına 4 saat mesafedeki Nehr-i Ziyab olarak bilinen Haske Nahiyesi'nin çevresinde şiddetini arttırarak yayılmıştı. Bu durumda bile Bağdat valileri herhangi bir önlem almamıştı. Bu sebepten taşkınların günden güne etkisi artmış ve Fırat Nehri bütünüyle Basra tarafına meylederek kontrolden çıkmıştı. Böylece burada yaşayan ahali iş göremez hale gelmiş, ayrıca ticaret gemileri yollarda işlemez olmuştu. Bu bölgede Fırat Nehri'nin çevresindeki nahiye ve kasabalar suya gömülmüştü. Diğer bazı nahiyelere ise suların ulaşmaması sebebiyle zirai üretim kesilmiş, topraktan ürün elde edilemez olmuş ve bölge harabeye dönmüştü. Öte taraftan bu bölgede eşkıyalığa meyilli bazı kimselerin saldırısıyla düzen iyice bozulmuştu. Liyakat ehli olmayan idarecilerin tamahkarlıkları sebebiyle ahali üzerindeki vergileri arttırmasıyla halk bizar olmuş, böylece hepsi “*itaat dairesinden ve doğru yoldan*” çıkmıştı. Bu durumu Nazmî-zâde Murteza “*reşmesiz ata ve hakimsiz vilâyete dönüp kat’-ı tarîk ve men’-i rusûm-ı şer’iyye itmekle zabıt ve ’amil kabul itmez oldular*” şeklinde betimlemişti. Ona göre “*evveli iffet ahiri inat*” olan bu bölge ahalisinin şeyhleri zayıf ve miskin reayaya tasallut ederek Beytül-mâl’e gelmesi gereken paraya el koymuşlar, böylece valilerin emrinden çıkmışlardı (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 441; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 674). Basra’daki isyan hali bütünüyle mahalli idarecilerin mali ödevlerini Osmanlı merkez yönetimine karşı yerine getirmemesinden kaynaklanmıştı.

Basra’nın fethini müteakiben Kızılbaş askerleriyle beraber şehri terk eden Davut Han, yakalandığı hastalık sebebiyle ölmüştü. Basra 1106/1694 senesinin sonunda Müntefik Urbanî Şeyhi Mânî’nin eline geçmiş, Ramazan 1108/1696’da Şeyh Mânî buradan çıkarılmıştı. Bu tarihten sonra Acemlerce yönetilen Basra, 1112/1701 Ramazanı’nda tekrar Osmanlı idaresine girmişti. Serdar-ı Ekrem, Basra’yı ele geçirdiğinde kadı, müftü, ulema, meşayih, sâdâd ve a’yânı toplayarak

³³ Basra Salnamesi’nde bu olay akışı farklı ele alınmıştı. Ali Paşa’nın Halep ve Basra’ya beylerbeyi olarak atanmasından sonra maiyetine verilen Diyarbekir, Musul, Sivas, Halep ve Bağdat vilayet askerlerinin 3 bin gemi ve 50 bini bulan askerle Fırat Nehri üzerinden Basra’ya sevk edilmesi haberini alan Davut Han, ordu Kurna’ya varınca Devrek’e firar etmişti. Böylece Basra savaşılmadan ele geçirilmişti (Basra Salnamesi, 2012, s. 61).

her birine istimâlet vermişti (Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 610-611). Basra'nın ilhakı Ramazan ayının sonunda gerçekleşmişti. Böylece fetih ile Ramazan Bayramı birlikte kutlanmıştı.³⁴ Basra'nın fethinden sonra karşı yakada kalan Gürdelan/Gerdilan adlı kaleye 100 nefer ve 2 top yerleştirildikten sonra Basra Vilayeti'ne düzen verilmişti (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 430; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 616-617).

Şerş denilen mevkiden Şattü'l-Arap'ı geçerek neredeyse tekrar toplanması 3 günü bulan orduya Serdar-ı Ekrem'in dahil olmasından sonra Ferecullah Han orduya katılarak hizmetini sunmuştu. Ferecullah Han ile Serdar-ı Ekrem Mustafa Paşa arasında bir sohbet gerçekleşmişti. Mustafa Paşa, Ferecullah Han'a oğulları ve yeğenlerinin nerede olduğunu sormuştu. Ferecullah Han ise Şeyh Mâni'yi huzura getirmek üzere görevlendirildiklerini söylemiş ve bir yerde de tehdit içeren şu ifadeyi kullanmıştı: *"Sultanım, hala eğerci biz sizin misafiriniz amma hakikatde cenâbınız bizim misafîr-i 'azîmizsiz."*³⁵ Bir saat civarında süren görüşmeden sonra Ferecullah Han samur bir kürk ve altın işlemelerle süslü asil bir at ile taltif edilmişti. Kaynaklar Ferecullah Han'ın daha önce İran Şahı'na bağlı mutaassıp bir Şii olduğunu kaydetmiştir. Bunun yanında O, ilgi gösterdiği işi hakkıyla yapan tedbirli bir yönetici olarak tanımlanmıştır, ancak tevekkül etmekten geri kalmış biri olduğu da vurgulanmıştır (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 431-432; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 617-618).

Daltaban Mustafa Paşa ve maiyetindeki ordu 24 Mart 1701'de Kurna yakınlarındaki Nehr-i Madiyan'a geldiği bir sırada Şeyh Mâni'nin yeğeni yanında bir mektup, hediye namına birkaç asil at, Arap büyüklerinden bazıları ve Ferecullah oğlu Seyyid Abdullah ile Serdar-ı Ekrem'in huzuruna gelmişti. Şeyh Mâni'nin yeğeni Şebib, hizmetini ve bağlılığını sunduktan sonra, Serdar'a ordunun karşı tarafa yani Kızılbaşlar üzerine giderken neden yolunu değiştirerek kendilerine doğru geldiğini sormuştu. Serdar cevaben ordunun Basra'yı zapt etmeye görevlendirildiğini söylemişti. Heyet yanında Şeyh Mâni'den mektup getirmişti. Nazmî-zâde'nin *"edepten yoksun"* olarak betimlediği bu mektuba red cevabı verilmişti. Paşa tarafından Şeyh Mâni'ye Arapça kaleme alınmış cevabi bir yazı gönderilmişti (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 433; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 619-620). Osmanlı resmi yazı dilinin inceliklerini içeren mektupta

³⁴ Bu seferdeki olayları ayrıntılarıyla kayda düşen Bağdatlı Nazmî-zâde Efendi, kutlama törenlerinde İranlı bir devlet adamı olan Nacak Ağa ile tanışmıştı. Basra Sarayı'nda görüştüğü Kızılbaşların eski memuru Nacak Ağa, kendisine büyük yeminlerle Osmanlı serdarı ve ordusunun Basralılara yönelik müşfik tavrından bahsetmiştir. Bu nakil münasebetiyle Silâhdâr Fındıklılı Mehmet Ağa'nın kaynağının da Nazmî-zâde olduğu anlaşılmaktadır (Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 612).

³⁵ Basra Seferi sırasında Daltaban Mustafa Paşa'nın huzuruna gelen ve bölgenin diplomasi ve barış yoluyla fethini sağlayan İran Valisi Ferecullah Han, bu ifade ile Osmanlı yöneticilerinin bölgedeki vekil konumlarına işarette bulunmuştu.

Şeyh Mâni'ye “*Kıdvetü'l-’aşâir, ’umdetü'l-kabâil Muntefik Şeyhi eş-Şeyh Mâni’ zîdet ’aşîretühû*” ifadesiyle hitap edilmişti. Meal, daha önce Osmanlı hanedanına ve sultanına bağlılığını ve hizmetini arz eden Şeyh Mâni'nin kendisine bağlı kişilere hakları olan şeyleri vermek gibi bir yükümlülüğünün bulunduğunu bildirdiği, bu itibarla kendisi ve tâbilerinin masraflarının karşılanmasında padişahın kulu olmaları hasebiyle başkalarından daha fazla müstahak olduklarını beyan ettikleri bilgisi hatırlatılmıştı. Serdar, Şeyh Mâni'nin bundan önce Bağdat'ta veya Sadr-ı Amare'de huzura gelmeyi taahhüt etmişken bazı mazeretler göstererek yeğeni Şebib'i göndermesini adeta kınamıştı. Bu tarz bir ifade esasında Şeyh Mâni'nin kabahatini vurgulamak üzere kullanılmış olmalıydı. Serdar Daltaban Mustafa Paşa, daha önce mektupla tövbe edip affını isteyen ve kendisinden önceki Müntefik şeyhleri nasıl davrandıysa öyle davranacağını taahhüt eden Şeyh Mâni'yi affettiğini ve buna dair bir istimâletnâme yazdığını hatırlatmıştı. Buna göre, Daltaban Mustafa Paşa hala o tutumu üzerineydi. Paşa'ya göre hükümet, sadakat makamıydı ve buradakiler dürüst ve sadık olmalıydı. Öyleyse, Şeyh Mâni neden aşîret ve kabileleri etrafına toplamıştı? Nitekim, padişahın askere ihtiyacı olmadığı bilinmekteydi. Paşa'ya göre, Şeyh Mâni ve kabileler “*tasaddukat-ı Pâdişâhîden mu’ayyen olan nân-pare ile Basra valilerinin hizmetlerine ve tahsîl-i rızalarına me’mûr*”lardı, bu sebeple kendilerinden başka bir şey talep edilmezdi ve derhal sadakat haline dönerek bir araya gelen Araplar dağıtılmalıydı. Bu tekdir ifadeleri Şeyh Mâni ve müttefiki olan Arap kabilelerine bir had bildirmeydi. Ancak mektupta Şeyh Mâni'nin fazla gücendirilmeden iş birliğine yakın tutulmak istendiği de anlaşılmaktadır. Nitekim Serdar Mustafa Paşa, Şeyh Mâni'ye toplanan vergiden kendisi için yetecek masrafı ayırmak kaydıyla Basra Valisi Ali Paşa'nın hizmetinde kalması gerektiğini de hatırlatmıştı. Serdar Mustafa Paşa mektupta asker toplanmanın isyan olduğuna dikkat çekmiş, Şeyh Mâni ve taraftarlarının hızla kendi hallerine dönmelerini, aşîret içerisinde akılâne bir şekilde tefekkür etmelerini, şeytanın vesveselerini terk etmelerini ve padişahın duasına mazhar olmaya gayret etmelerini, ayrıca Padişahın gazabından korunmalarını telkin etmişti. Daltaban Mustafa Paşa muhataplarına ellerindeki bu fırsatın önemini de hatırlatmıştı. Nitekim Sultan bu yıl Şeyh Mâni'yi ikinci kez affetmişti. Ancak isyan ve fesattan dönmezse akıbetinin feci olacağını ve bu sefer canının kurtulamayacağını bildirmişti. Serdar Mustafa Paşa, bu mektubu Şeyh Mâni'nin yeğeni Şebib'e teslim etmiş, yanındaki Ferecullah Han oğlu Seyyid Abdullah ile geri göndermişti. Lakin anılan aracılığı da lütfundan mahrum bırakmamış, onlara birer değerli hançer hediye etmişti (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 434-435; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 621-622).

Serdar komutasındaki Osmanlı Ordusu, Acem sınırındaki Luristan Dağları eteğinde yer alan Beksa adlı köyde konakladığı sırada, Şebib, Şeyh Mâni'ye Serdar'ın mektubunu teslim etti. Daha sonra 5 Nisan 1701'de Şeyh Mâni'nin mektubu da Serdar'a ulaştırıldı. Serdar'a “*hitab-ı latîfleri vasıl olub şarab-ı safîsinden tenâvül ile reyyan ve hoş rayıhasından sekran oldum ve muktezasınca ’amil ve ma’nasına mümtesil oldum*” diyen Şeyh Mâni, Sultan'ın merhametine hep

bağlı kaldığını, Sultan'a itaatin kendisi için vacip olduğunu belirtmişti. Hatta bu bağlılığı "*farz ve vaciptir*" şeklinde vurguladıktan sonra devamında şöyle demişti: "*Zira ita'at-ı imam ya'ni Sultan Allah ve Rasûlunun ita'atlarına merbût ve menûtdur. Mukaddema talep itdüğümüz mezîd-i lutf ve şefkat sıdk ve ihlasımıza munafi ve 'ubûdiyetimizin hilâfi değildir.*" Mektubun devamında Şeyh Mâni'nin isyanının gerekçesi de anlaşılmaktadır. Nitekim O, idare masraflarını karşılayamadığını belirtmişti. Anlaşıldığı kadarıyla ahaliden toplanan vergiler, Şeyh Mâni'nin maiyetine ve müttefiki konumundaki kabile ve aşiret liderlerinin muazzam giderlerine yetmemekteydi. Serdar ise, bu gelirleri, padişahın has kulları olan Osmanlı yöneticilerine vermesi gerektiğini şöyle vurgulamıştı; "... *biz dahi padişah kuluyuz, gayrilerden ziyade müstehakız*". Bu ifadede de anlaşılabileceği üzere Şeyh Mâni'nin topladığı gelirin kendi alt kademesinden önce Basra ve Bağdat'taki Osmanlı idarecilerine ulaştırılmaması isyanın temel gerekçesidir. Şeyh Mâni mektubunu şu ifadeler ile sonlandırmıştı: "*Zira devlet-i kahire evliyasının lutufları has ve 'am beyninde sayir ve re'fetleri cemî'-i enâm etrafında dâirdir ve Muhâfiz-ı Basra Vezîr-i Mu'azzam Müşîr-i Mufahham Ali Paşa edamallahu Te'âla iclâlehu Hazretlerinin hizmetleri fermân buyrulmuş emriniz muta' ve fermânınız vacibü'l-ittibâ'dır. İnşâallahu Te'âla kendülerin razı ideriz.*" (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 436-437; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 623-625).

Basra Seferi ve dolayısıyla Şeyh Mâni üzerine sefere çıkan ordu Mayıs ayının 12'sinde dağılmış ve yerli yerine dönmüştü. Seferin büyük bir yıkıma yol açmadığı, isyanın itaat ve eman vermek suretiyle sonlandığı anlaşılmaktadır. Öte yandan buradan hareketle Bağdat'a geri dönen Serdar-ı Ekrem Daltaban Mustafa Paşa, Bağdat çevresinde isyan halinde olan Arap aşiretlerine boyun eğmelerine dair emannâme ve istimâlelnâme dağıtarak teslim olmaları ve itaat etmeleri halinde bağışlanacaklarını bildirerek genel bir af ilan etmişti. Serdar, asi olarak seslendiği bu kitleye Basra galibiyetini hatırlatarak korkutma yolunu seçmişti. Dolayısıyla Basra Seferi'nden dönen ordu bu seferi kesin bir galibiyet olarak çevreye ve İstanbul'a takdim etmişti (Nazmî-zâde Murteza, 2001, s. 439-440). Bağdat valisi komutasındaki Osmanlı ordusunun dönüşü sırasında Şeyh Mâni'nin öldüğü anlaşılmaktadır. Şeyh Mâni ölünce yerine oğlu Hamud geçti ve Basra Valisi Ali Paşa tarafından aşiret şeyhi olarak atandı (Nazmî-zâde Murteza, 2014, s. 382; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, 2018, s. 668). Kaynakların ittifaken vurguladığı husus, Şeyh'in askeri bir harekât sonucu değil, doğal şartlar ile öldüğü şeklindedir. Nitekim Şeyh Mâni, ölmeden önce Osmanlı yöneticilerine biat etmiştir.

SONUÇ

Bu meşakkatli seferden sonra acaba burada gerçekten silahlanmış güçlü bir asi kitlesinin varlığı mı söz konusuydu? Yoksa ödemesi gereken vergileri ödemeyen ve yerine getirmek zorunda olduğu yükümlülükleri ifa etmeyen tâbi bir eyalet üzerine mi yürünmüştü? Yahut burayı sürekli istikrardan yoksun bırakan

suyun diğer yakasındaki İran Şahı'na bağlı Şîî hanlara bir cevap mı verilmek istenmişti? Çalışmada bu sorulara cevap aranmıştır.

Bağdat ve Basra eyaletlerinin gelirleri ağırlıkla tarımsal üretimden elde edilmekteydi. İsyanlardan kısa bir süre önce Dicle ve Fırat sularının akışındaki dengesizlik nedeniyle büyük taşkınlar meydana gelmiş ve bunların önlenmesine dair herhangi bir tedbir alınmamıştı. Bu sebeple vergi ünitelerinden gelmesi gereken ödemeler düzenli bir şekilde toplanamamıştı. Öyle ki buranın mahalli idarecisi konumundaki aşiret ve kabile beyleri kendi masraflarını dahi karşılayamadıklarından şikayet etmişken, Basra ve Bağdat beyleri kendilerine ödenmesi gereken vergilerin toplanmamasını bir isyan olarak görmüşlerdi. İsyanı neden olarak görülen gelişmelerden bir diğeri ise Osmanlı temsilcilerinin Basra ahalisi tarafından kabul görmemesiydi. Bunda etkili olan ise Paşa'nın kapı halkının ahalisiyle kurduğu gergin ilişkiydi. Böylece ayaklanan Basra ahalisi Şeyh Mâni ve Müntefik Urbanı'na bağlılığını bildirmiş ve kentin idaresini Şeyh Mâni'ye devretmişti. Bu gelişme karşısında Bağdat valisi merkeze destek çağrısında bulunmuştu. Merkezi idare sorunu çözmek istese de çoğunlukla Urban aşiretlere verdiği tavizlerle mesafe alamamıştı. Bu tavizlerin verilme nedeni ise Basra'nın karşı yakasındaki Safevi Devleti ve mahalli temsilcilerinin bölge için oluşturduğu tehdit idi. Bu hengamede neredeyse 10 yıl boyunca herhangi bir sefer için yeterli sayıda asker toplanamamıştı. Osmanlı temsilcisi beyler ile Urban arasında cereyan eden gerginlik mahalli çatışmalara yol açmıştı. Bu çatışmalar esnasında evvela Şeyh Mâni, 1692 yılında Basra Valisi Osman Paşazade Vezir Ahmet Paşa'yı yendi ve Paşa'nın ölümüne sebep oldu. Bu galibiyetten sonra Bağdat Valisi Kethüda Ahmet Paşa ile girdiği savaşı da kazandı. Akabinde yeni Basra Valisi Halil Paşa'yla girdiği mücadelede galip geldi ve Paşa'nın ordusundan geriye kalan ganimeti de ele geçirdi. Basra halkının davetiyle 1694'te Basra idaresini ele aldı. Basra valisi bulunduğu sırada 1695 yazında Bâzergân Halil Paşa'nın ordusunu bozguna uğrattı. Şeyh Mâni'yi Basra'da Osmanlı devlet idarecilerine rakip ve bir dönem de vekil kıldıran olgu, onun Müntefik Aşireti lideri olmasıydı. Bu liderlik mahalli güçlerce desteklenmişti. Şeyh Mâni, asi olarak ilan edilmeden önce, Basra valiliği görevini 5 yıl boyunca Osmanlı Hükümeti'nin onayıyla yürütmüştü.

Basra'da Şeyh Mâni'nin asi kabul edildiği ve valiliğinin ikinci yılına denk gelen bir dönemde yani 1696 yılında Müntefik Urbanı üzerine bir sefer kararı alınmıştı. Ancak sefere 40 bin kişinin katılımı beklenirken sadece Diyarbakir, Musul, Rakka askerlerinin de içinde bulunduğu 10 bin askerin icabet etmesi planını ertelenmesine yol açmıştı. 1698 yılında başlayan ikinci sefer hazırlıklarında ise Basra'yı idaresinde tutan Şeyh Mâni hem Osmanlı Devleti hem de Safevi Devleti için ortak bir gaileye dönmüştü. Safevi hükümdarı Şah Hüseyin, İstanbul'a gönderdiği bir elçilik heyetiyle Şeyh Mâni'nin bertaraf edilmesinde Osmanlı Devleti'ne iş birliği önerisinde bulunmuş, karşılığında ise uzun süredir baş edemediği Şehr-i Zor Hakimi Bebe Süleyman'ın bu bölgeden uzaklaştırılmasını şart koşmuştu. Şeyh Mâni gailesi Basra çevresinde yüzyıllardır rekabet halindeki

iki büyük gücü mutabakata zorlamıştı. Bu iş birliği neticesinde Şeyh Mâni Basra'dan çıkarıldı. Ancak kent çevresindeki ve eyaletteki nüfuzu kırılmamıştı.

Osmanlı Devleti'nin Basra ve çevresindeki mutlak egemenliği, ancak 1701 yılında Serdar Daltaban Mustafa Paşa'nın başında bulunduğu büyük seferle sağlandı. 1699 yılında hazırlıklarına üçüncü defa başlanan büyük seferde, daha önceki harekât girişimlerine memur edilmiş idarecilerin neredeyse hepsi değiştirilmişti. Bu seferin serdarı olan Bağdat Valisi Daltaban Mustafa Paşa, Rakka'daki başarısızlıklarını telafi etmek ve Dersaadet'teki Sadrazam ve Padişah'ı memnun etmek için 1699 yılındaki sefere büyük önem vermişti, nitekim bu başarısı üzerine kısa bir süre sonra Sadrazamlığa terfi ettirildi. Daltaban Mustafa Paşa'nın Bağdat ve Basra Seferi'ndeki başarısında mühim amillerden biri Birecik Tersanesi'nde inşa ettirdiği gemilerdi. Bir diğeri ise merkezdeki Osmanlı Donanması'nı Bağdat ve Basra'ya ulaştırmasıydı.

Osmanlı merkez idaresi Şeyh Mâni ve maiyetindeki Urban İsyanı'na karşı sadece Türkmen, Rum ve Ekrad askerini değil, ayrıca Arap kabilelerini de sefere çağırılmıştı. Baban, Bociyan, Zilan, Milli, Zirki, Karakeçilü ile Cizre ve Palu Hükümeti, Hazzo, Tercil, Atak, Eğil, Mihrani, Genç (Gence), Çemişgezek, Hısn-ı Keyf, İşard, Meyyafarikin, Vestan, Habur, Akçadağ gibi yurtluk ocaklık Ekrad sancakları ve aşiretlerinden asker temin edilmişti. Sefer ihtiyaçlarının tedarikinde ayrıca Cemaat, Hille, Ben-i Amir, Al-i Sirac, Ben-i Avam, Cezayir, Mansuriye, Nastûr/Şatûr, Ben-i Sadr, Kaban/Kayan, Kılari/Kefari, Şeyh oğlu ocağı, Cabbarullah(?), Faini/Mukini(?) gibi Urban şeyhlerine çağrıda bulunulmuştu. Türkmenler'den ise Turaçlı ve Bayat aşiretleri sefere memur edilmişti.

Osmanlı ordusunun Basra Seferi dönüşü sırasında Şeyh Mâni'nin öldüğü anlaşılmaktadır. Kaynaklar, Şeyh Mâni'nin üzerine yapılan sefer sonucunda değil, yaşlılık sebebiyle doğal nedenlerden öldüğünü belirtmektedir. Nitekim Şeyh Mâni'nin ölmeden önce Osmanlı yöneticilerine biat ettiği ve Daltaban Mustafa Paşa'nın şeyhe istimâlet verdiği bilinmektedir. Bu biat, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzunu ve otoritesini güçlendirmişti. Böylece Basra Valisi Ali Paşa, Şeyh Mâni'nin yerine oğlu Hamud'u aşiret şeyhi olarak atamıştı.

Müntefik Şeyhi Mâni'nin İsyanı ilk defa olarak bu çalışmada ilgili literatürle ilişkilendirilmiştir. Bu itibarla Osmanlı Devleti'nde vuku bulan isyanlar tasnifine dahil edilmelidir.

Yazar Katkı Oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit katkı vermiştir ve yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

BOA, A.DVNS.MHM.d, 108/1, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 673.

BOA, A.DVNS.MHM.d, 110/1593, 1599, 1600, 1606, 1607, 1608.

BOA, A.DVNS.MHM.d, 115/959.

Telif Eserler:

Akçay, M. (2008). Saîd. *DİA*, 35, 543.

Akdağ, M. (1975). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*. Ankara: Bilgi Basımevi.

Akdağ, M. (1945). Celâli İsyânlarının Başlaması. *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IV/1, 23-50.

Akdağ, M. (1958). Celâli Fetreti. *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVI/1-2, 53-103.

Ayn Ali Efendi, (2021). *Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilatı*, Seyit Ali Kahraman (Haz.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Avcı, C. (2010). Şeyh. *DİA*, 39, 49.

Carr, E. H. (1993). *Tarih Nedir?*. Misket Gizem Gürtürk (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, (1995). *Zübde-i Vekayiât*, Abdülkadir Özcan (Haz.). Ankara: TTK Basımevi.

Demirtaş, F. (2013). 1701 Basra Seferi Osmanlı Ordusunun Yürüyüşle Sağladığı İtaat. *İstem*, (21), 81-102.

Devellioğlu, F. (1999). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgatı*. Ankara: Aydın Kitapevi.

Gümüş, E. (2014). *18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara.

Gündüz, T. (1997). *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri Bozulus Türkmenleri 1540-1640*. Ankara: Bige Yayınları.

Griswold, W. J. (2000). *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (1992). Basra-Osmanlı Dönemi. *DİA*, 5, 112-114.

Halaçoğlu, Y. (2007). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Hartmann, R. (1986). Basra. *İA*, II, 320-327.
- İdris-i Bitlisi, (1995). *Selim Şah-name*. Hicabi Kırlangıç (Haz.). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara.
- Kanar, M. (2011). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kanûn-nâme-i Sultânî li 'Azîz Efendi*, (1985). Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin (Ed.). Harward Univetsity.
- Kapar, M. A. (2006). Müntefik (Benî Müntefik). *DİA*, 32, 27.
- Karadayı, A. (2008). *Osmanlı Tarih Yazıcılığının Gölgede Kalmış Bir Eseri "Tarih-i Sâmî"*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi, SBE, Aydın.
- Kılıçarslan, Y. (1993). Cebeci. *DİA*, 7, 182-183.
- Khoury, D. R. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834*. Ülkün Tansel (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mantran, R. (1995). *XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*. Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Matthee, R. (2018). 1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri, İlker Külbilge (Çev.). *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, IV/1, 155-193.
- Nazmî-zâde Murteza, (2001). Karataş M. (Haz.). *Nazmî-zâde Murteza'nın Gülşen-i Hulefâ'sının Tenkitli Transkripsiyonu*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, SBE, Erzurum.
- Nazmî-zâde Murteza, (2014). *Gülşen-i Hulefâ Bağdat Tarihi 762-1717*. Mehmet Karataş (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Orhonlu, C. (1987). *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Osmanlı Vilayet Salmelerinde Basra*, (2012). Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu ve Orhan Özdil (Ed.). Ankara: ORSAM.
- Öngören, R. (2010). Şeyh. *DİA*, 39, 52.
- Özbaran, S. (2004). *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Özcan, A. (1987). Daltaban Mustafa Paşa. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 13, 299-334.
- Özkan, S. H. (2018). Şad Kaptanlığı'nın Kuruluşu ve Basra'nın Stratejik Önemi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 1, 1-16.

Râşid, (1282). Târîh-i Râşid. II, İstanbul.

Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa (2018). Nusretnâme (1106-1113/1695-1721). Mehmet Topal (Haz.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

Şemseddin Sami, (2010). *Kamus-ı Türki*. Ankara: TDK.